

JUGOSLOVENSKO RATIŠTE 1943. GODINE

Stvaranje velike slobodne teritorije u centralnoj Jugoslaviji u leto i jesen 1942, i obrazovanje AVNOJ-a vremenski se podudarilo s velikim bitkama sila antifašističke koalicije na obali Volge, kod Staljingrada, i na severu Afrike, gde su izvojevane prelomne pobede nad fašizmom. Neprijateljima je definitivno oduzeta strategijska inicijativa. Crvena armija je novembra te godine prešla u protivofanzivu kod Staljingrada i zatvorila obruč oko nemačke 6. armije feldmaršala Fridriha fon Paulusa, koja je prinuđena na predaju, dok su se trupe feldmaršala Romela i Italijani borili za poslednja uporišta na severu Afrike. Saveznička avijacija neprekidno je bombardovala Nemačku. Oživela je i aktivnost pokreta otpora u okupiranim državama Evrope. Nemci su znali da predstoji iskrcavanje saveznika na jugu Evrope, ali su samo mogli da nagađaju koja je obala izabrana za invaziju. Istovremeno, morali su da još žurnije učvršćuju „atlantski bedem“, proglašen za neprobojan zid o koji će se slomiti svaki pokušaj zapadnih saveznika da se iskrcaju na severu ili zapadu Evrope. Saveznička ratna proizvodnja već je daleko nadmašivala proizvodnju sila Osovine. U Veliku Britaniju pristizali su, s ratnim materijalom, kontingenti svežih američkih trupa, koje su u zimu 1943/1944. toliko ispunile Ostrvo da mu je — po rečima pesnika — pretila opasnost da pod silnim teretom potone.

Ruzvelt i Čerčil su se, na konferenciji održanoj u Kazablanki od 14. do 21. januara 1943, izjasnili za skok na Siciliju čim se završi severnoafrička kampanja, s ciljem da saveznici stupe na kontinent i iz rata izbace glavnog nemačkog partnera u Evropi. Nemci su njihov naredni potez očekivali ispunjeni strahom što protivnik može da bira mesto mesto invazije od Egejskog arhipelaga i obala Grčke, preko Albanije, Jugoslavije i Italije, do južne Francuske i Španije; na drugoj strani, bili su uznemireni

razmahom narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, Albaniji, Grčkoj, i uopšte pojačanom antifašističkom aktivnošću u „evropskoj tvrđavi“. Budući pravac anglo-američke invazije uznemiravao je, pored Nemaca, i druge neprijateljske vojne i političke snage u Jugoslaviji u zimu 1942/1943. i tokom narednog proleća — kao i NOV i POJ. Za sve njih — razumljivo, iz različitih razloga — invazija je bila izvesna, jer su zapadni saveznici, nadmoćni u brodogradnji i avijaciji i povraćajnog samopouzdanja, iz severne Afrike mogli s najmanje napora da se otisnu preko Sredozemnog mora prema južnim obalama Evrope, koje su zbog uloge Solunskog fronta u prvom svetskom ratu, smatrane u nekim savezničkim komandama „mekim trbuhom“ Trećeg rajha, pogodnim za prilaz njegovim granicama.

Hitler nije branio NDH zbog neke posebne naklonosti prema ustaškom režimu, iako je Pavelić smatran najprivrženijim nemačkim saveznikom, tim pre što se, za Hitlera, u poređenju s „rastućim nacionalizmom južnoslovenskih panslavista“ Pavelić „mogao smatrati manjim zlom“. Vezan za vlastite tvorce, pre svega Nemce, Pavelić je morao pratiti sudbinu svojih gospodara, što je nemačkom vodstvu bilo više nego jasno. No, predstavnici Osovine su znali da je njegova moć u NDH uveliko bila stanjena, raspadanjem ranijih iluzija o nacionalnom oslobođenju, opstrukcijom hrvatskih seljaka i HSS, neodređenim stavom dela katoličke hijerarhije, a nadasve ustankom i ponovnim prodorom partizanske grupacije u leto 1942. na tlo NDH, posle zagrebačkog sporazuma Italijana i ustaša. Navode se Musolinijeve reči Geringu oktobra 1942. da Pavelić nije jak i da „podseća na bolesnika koji nikako ne umire, mada stalno stoji na ivici groblja“. Kriza NDH dosegla je u jesen 1942, po viđenju nemačkih predstavnika, najviše razmere. Memorandum koji su general-pukovnik Aleksander Ler, general-potpukovnik Gleze fon Horstenau i Zigmund Kaše uputili Hitleiu 1. oktobra 1942. polazi od toga da Nemačka nije imala nikakvih teritorijalnih zahteva prema NDH, nego je tek nastojala da je iznutra osposobi za život i odbranu, iskorišćavajući je tokom rata kao liferanta boksita, uglja, drveta i poljoprivrednih proizvoda. Kao i ranije, ustaše su označavane za državotvorni pokret, ali bez iskustva u organizovanju države. Prihvatajući ustaše i njihovu državu, najviši nemački vojni i politički predstavnici nisu mogli da ne navedu ustašku šlepu rušilačku

volju protiv umišljenih i „zbijskih“ protivnika, Srba. „Državu“ su razarale pljačka i samovolja i, na drugoj strani, razlikovanje vojnih jedinica na domobrane i Ustašku vojnicu, dvostruki kolosek vlasti između ustaša i organa uprave. Nemci su kritički reagovali na italijanske ambicije, koje su se vezivale za generala Vitorija Ambrozija, da drže Hrvatsku do demarkacione linije radi zaštite jadranske obale, a posebno na politiku nagodbi generala Marija Roate sa Srbima, na račun NDH. Igrajući na kartu četnika i njihovih „velikosrpskih ciljeva“, Italijani su, po nemačkim ocenama, dvostruko štetili: na jednoj strani su slabili NDH, a na drugoj jačali snage koje su se borile za Moskvu i London. Padom „dinastije Kvaternik“, moćne ustaške klike, u jesen 1942, optuživane kao štetne za unutrašnji poredak i krive za stanje u domobranstvu i antiitalijansko ponašanje, koje Hitler nije odobravao, Pavelić se oslobađao suparnika, izlazio u susret nemačkim željama za italijanskom saradnjom uoči predstojećih događaja i žrtvovao omrznutu porodicu, zbog dotadašnjih neuspeha i radi spasavanja zloglasnog terorističkog režima, ali to nije učvrstilo režim.

Brige nemačkog vodstva proizilazile su iz straha od iskrcavanja zapadnih saveznika, probijanja dela „evropske tvrđave“, te formiranja solunskog fronta. Hitler je strepeo da se takav front ne otvori 1940/1941. bilo u režiji Francuza (tzv. levantijaska armija Maksima Vegana; međutim nerealno je bilo očekivati da se to ostvari), bilo spajanjem snaga Jugoslovena, Grka i Turaka, odnosno Britanaca, Jugoslovena i Grka aprila 1941. godine. Strah je ponovo izbio posle iskrcavanja zapadnih saveznika u Francuskoj Severnoj Africi. Eventualnim iskrcavanjem u Jugoslaviji ugrožavao se Treći Rajh s juga, a nemačka vlast na Kritu, Peloponezu i Dodekanezu bila bi smrtno ugrožena. Zato je trebalo uništiti partizane i razoružati četnike. Hitlerova strahovanja su bila neosnovana, jer su Sovjeti, uz pomoć Amerikanaca, tražili da se invazija izvede u Zapadnoj Evropi. Ribentrop i ostali nemački vrhovnici zaoštravali su u razgovorima s Italijanima pitanje razoružanja tzv. italijanskih četnika, u sastavu 2. (Roatine) italijanske armije.

Hitler je 10. marta 1943. izdao uputstvo za konačno umirenje oblasti oslobođenih od „komunista“, s tim što su one i dalje ostajale nemačko operaciono područje. Rajhsfirer Hajnrih Himler ovlašćen je da na tom prostoru organizuje policiju pod komandom svog specijalnog opunomoćenika. Na taj položaj

Himler je odredio SS brigadefirera Konstantina Kamerhofera, austrijskog porekla, koji je krajem marta 1943. s pratnjom stigao u Zagreb i držao se kao „mali kralj”. Kamerhofer je za svoje sedište izabrao Osijek, kao središte folksdojčera. Pavelić je nevoljno prihvatio obrazovanje žandarmerije u NDH, čiji su se pripadnici prvo zaklinjali na vernost Hitleru pa tek onda njemu, smatrajući — kako je to objektivno i bilo — da se time krnji ustaški suverenitet. Tako je Himler preko Kamerhofera preuzeo celokupnu policijsku mrežu u NDH, koja je bila izdijeljena na pet „policijskih oblasti”.

Usled nedostatka ljudstva za armiju Trećeg rajha, od 1943. se ubrzano radilo na savlađivanju boračkog deficita stvaranjem SS divizija, čime je i Hitler - u nuždi — morao da odstupi od ranijeg principa da broj SS jedinica mora biti strogo ograničen. U nepovoljnoj vojnoj situaciji Himler je stvaranjem SS jedinica istovremeno jačao svoj uticaj u hijerarhiji Trećeg rajha. Muslimanska SS divizija (13. SS planinska, „Handžar divizija”, kako se na kraju zvala) formirana je kao Himlerovo SS uporište u Bosni. Mada je bilo reakcija ortodoksnih nacista na napuštanje „rasne čistote” u SS jedinicama, objektivna situacija je nalagala da se u stvaranju novih vojnih formacija prelazi preko svih ideološko-doktrinarnih zamerki. Na drugoj strani, formiranje ove divizije se tumačilo i kao uspostavljanje veze između islama i nacionalsocijalizma. Propagandu za stvaranje ove divizije pomagao je i jerusalimski muftija, koji je u pratnji Mila Budaka došao u Sarajevo, dok su ustaše nerado gledale na njeno stvaranje, bojeći se izdvajanja Bosne i Hercegovine.

Veliki jerusalimski muftija El Huseini radio je na ostvarivanju saveza između islamskih zemalja i Trećeg rajha. Veliki muftija se s grupom mostarskih Muslimana prvi put susreo u Rimu, oktobra 1942, dok se aprila naredne godine El Huseini našao u Bosni. Prema Enveru Redžiću, muftija je nosio poruku „da su Muslimani sa malog evropskog, bosanskog prostora, grana velikog islamskog svjetskog stabla i da su ovdje, na evropskom, kao i na drugim kontinentima, solidarni sa Hitlerovim nastojanjem da stvori novi svjetski poredak”. U El Huseiniju se sticao protagonist „univerzalnog karaktera islama” i „apologet Hitlerove svjetske dominacije”. Stvaranje SS divizije podržavali su autonomistički krugovi — antijugoslovenskog, antisrpskog i antihrvatskog raspoloženja — nastojeći da dobiju vojnu protivtežu drugim nemuslimanskim vojskama na tlu

3osne i Hercegovine. Za bazu organizacije ove Himlerove divizije poslužila je Hadžiefendićeva legija kojoj su autonomističke ideje odranije bile bliske.

Nemci su, predosećajući obrt ratne sreće na frontovima, rano preduzeli mere da unište snage otpora u Jugoslaviji, uključujući i četnike, nezavisno od njihove vojne neaktivnosti kolaboracije jer im Hitler, smatrajući ih snagama srpstva i britanskim šticienicima, nije verovao. Razgovore o namerama u vezi s operacijama u Jugoslaviji nemački vojni vrh je započeo u Vinici novembra 1942, a nastavio u Hitlerovom Glavnom stanu u Rastenburgu (Istočna Pruska) narednog meseca; operacije su usaglašavane s Italijanima u Opatiji i Rimu. Hitler je polovinom februara 1943. pisao Musoliniju da je potrebno uništiti i partizane i četnike, kako bi se izbegla svaka mogućnost da oni napadnu snage Osovine u kritičnom trenutku savezničkog desanta. Nemačko-italijanski razgovori otkrivali su visok stepen neslaganja u frontu Osovine oko uloge četnika u budućim operacijama i njihove krajnje sudbine, jer su Nemci hteli da ih unište i razoružaju, a Italijani da ih iskoriste protiv NOV i POJ. Nemci su optuživali italijanske štabove za antifašističko raspoloženje, a na drugoj strani krivili ih zbog podržavanja četnika kao nesigurnog saveznika i nesumnjivog protivnika NDH, koja je bila pouzdan nemački oslonac. Plan operacije „Vajs I“, utvrđen u Zagrebu 9. januara 1943, predviđao je uništenje partizanskih snaga na prostoru Karlovca, Ogulina, Gospića, Knina, Ključa, Sanskog Mosta, Kostajnice i Gline, uz učesće 714, 717, 718. i 369. divizije, 7. SS divizije „Princ Eugen“, kao i dela 187. divizije i ustaša, pod komandom generala Rudolfa Litersa, te italijanskih divizija „Lombardija“, „Re“ i „Sušari“. Druga operacija, nazvana „Vajs II“, imala je u vidu uništenje snaga NOVJ između Bosanskog Petrovca, Bosanskog Grahova, Livna, Jajca i Ključa; general Liters je računao da će one dati odsudnu botku na prostoru Grmeča. Posle uništenja snaga NOVJ došlo bi do razoružanja i likvidacije četnika.

Ofanziva neprijatelja na „Bihačku republiku“ započela je 20. januara 1943. Vrhovni štab je u drugoj polovini novembra prethodne godine očekivao ofanzivu neprijatelja na centralnu slobodnu teritoriju, pripremvši plan da u martu 1943. NOVJ krene u ofanzivu na istok Jugoslavije, ali je izvođenje tog plana započelo ranije, i pod daleko nepovoljnijim okolnostima, nametnutim neprijateljskom ofanzivom na slobodnu teritoriju.

Početak ove ofanzive bio je uvod u najteže borbe glavnine NOV i POJ tokom celog narodnooslobodilačkog rata. Neprijatelj je bio daleko nadmoćniji u ljudstvu, materijalu i ratnoj tehnici, raspoložuci avijacijom i tenkovima. Snage NOVJ koje su dočekale neprijateljski udar, 1. hrvatski i 1. bosanski korpus, brojale su nešto preko 20.000 boraca. Izbeglice iz Banije i Bosanske krajine i ešaloni ranjenika otežavali su pokrete jedinica.

Ofanziva neprijatelja na slobodnu teritoriju januara 1943. označila je novo suočavanje partizanskog saniteta s nizom opasnosti po ranjenike. Po Gojku Nikolišu, ako bi se ranjenici ostavili u bolnicama, na planinama Grmeču, Klekovači, Osječeni i Jadovniku, time bi se vojne jedinice svakako rasteretile i stekle manevarsku sposobnost, ali bi sudbina ranjenika bila krajnje neizvesna. Na kraju je doneta odluka da se stave u pokret svi ranjenici i bolesnici koji ne boluju od zaraznih bolesti.

Pad Bihaća 27. januara 1943. uslovio je ubrzanu evakuaciju Centralne bolnice Vrhovnog štaba iz bosanskopetrovačkog bazena. Iskustvo s masakrom ranjenika na Zlatiboru, Izgoru i Kozari jasno je upućivalo na to da Nemci i ustaše nemaju milosti prema ranjenicima i bolesnicima. Za pokret je bilo spremljeno oko 2.200 ranjenika i bolesnika iz svih bolnica. Laki bolesnici su išli pešice prema Oštrelju, a neki su transportovani i na konjima.

Pokret se izvodio pravcem nastupanja Glavne operativne grupe, tj. u pravcu Hercegovine. Istovremeno je izvedena evakuacija šumskih bolnica iz predela Bosanskog Petrovca. Polovinom februara 1943. godine u Glamočkom polju broj ranjenika i bolesnika iznosio je 3.100. Međutim, na nosilima ih je bilo 700. Od ukupnog broja, 700 je otpadalo na bolesnike koji su болоvali od zaraznih bolesti. Ranjenicima i bolesnicima iz Bosanske krajine priključile su se i grupe ranjenika iz Banije, Korduna i Like. Prva proleterska i 3. divizija, koje su u svojim bolnicama imale i po 200 ranjenika, morale su da ih se oslobode da bi sačuvale svoju manevarsku sposobnost. Ranjenici su ušli u sastav ešalona Centralne bolnice. Transport ranjenika je obezbeđivalo i nekoliko stotina italijanskih zarobljenika.

Vrhovni štab je odlučio da NOV i POJ brane slobodnu teritoriju, ali ne po cenu prihvatanja krutih frontalnih bitaka, da se napredovanje neprijatelja usporava i glavne partizanske

snage čuvaju, te preduzme protifovanziva, s Glavnom operativnom grupom, prema jugoistoku ukoliko se bude pokazalo da oslobođena teritorija Korduna, Banije, Like i Bosanske krajine ne može da se odbrani. Na sastanku u Drvaru 27. januara Vrhovni štab je odlučio da deo snaga zadržava napredovanje neprijatelja, a da Glavna operativna grupa divizija (1, 2, 3. i 7. divizija) krene u protivofanzivu u pravcu Hercegovine. U Duvnu 8. februara vrhovni komandant je upoznao komandni kadar da pravac protivofanzive vodi preko Neretve, Drine i Lima, što je značilo da jedinice NOVJ moraju da forsiraju velike rečne barijere. Nemci su polovinom februara završili operaciju „Vajs I“, zauzeli Grmeč i započeli pregrupisanje za operaciju „Vajs II“. Generalu Litersu nije pošlo za rukom da preseče slobodnu teritoriju na dva dela, opkoli i munjevito uništi snage NOV i POJ, jer su 1. hrvatski i 1. bosanski korpus mesec dana uspešnom odbranom ometali ostvarenje te zamisli.

Druga proleterska divizija je 15. februara izbila na Neretvu. Jedinice NOVJ zauzele su Prozor, Ostrožac i Jablanicu i razbile italijansku diviziju „Murde“. Vrhovni komandant je 28. februara naredio da jedinice NOVJ izvrše protivudar na sever, ka Gornjem Vakufu, radi razbijanja najopasnije nemačke grupacije, uz istovremeno rušenje mostova na Neretvi, s ciljem da se spasu ranjenici i onemogućí spajanje Nemaca i Italijana, a na drugoj strani prelaz četnika s leve na desnu stranu reke i stvori utisak da glavnina NOVJ menja pravac u smeru obratnom od smeru prodora. Pionirska četa Vrhovnog štaba porušila je 4. marta 1943. pet mostova na Neretvi, a već sutradan jedinica Vladimira Smirnova je počela gradnju pontonskog mosta kod Jablanice. Na prevoju Makljena, između Prozora i Gornjeg Vakufa, snage NOVJ vodile su najteže borbe za spas Centralne bolnice s oko 3.500 ranjenika, ugroženih od neprijatelja, da bi u protivudaru 3. marta devet brigada odbacilo Nemce, ustaše i domobrane prema Gornjem Vakufu i Bugojnu.

Borci 4. crnogorske i delovi 3. krajiške brigade tukli su se Prsa u prsa s Nemcima na Vilića Guvnu da bi odbranili ranjenike. Umesto na sever, Glavna operativna grupa je, prekinuvši gonjenje neprijatelja, 5. marta krenula prema Neretvi, koju su njene izmorene jedinice počele da prelaze u noći između 6. i 7. marta preko improvizovanog mosta. Borci 9. dalmatinske divizije, koja je dotle učestvovala u borbama iz pravca Mostara, i dela 7. divizije nosili su ranjenike. Pokazalo

se, suprotno shvatanju nemačke komande, da težište operacija' nije bilo u zapadnoj Bosni, već u kanjonu Neretve. Najveće muke počele su na levoj obali reke gde su se isprečile vrleti i velike stene iza kojih su se nalazile četničke jedinice. Strategijski položaj čitave Operativne grupe, a samim tim i bolnice, značajno je izmenjen čim su Nemci zastali na desnoj strani Neretve, a četnici potučeni do nogu na Glavatičevu. O mukama kolone ranjenika u sastavu Centralne bolnice svedoči činjenica da se pegavac nalazio neprekidno u porastu, da je bilo svakodnevnih slučajeva iznurenosti, da su sve rezerve najpotrebnijih lekova utrošene.

Odnos komande i svakog pojedinog borca prema ranjenicima imao je od samog početka narodnooslobodilačke borbe karakter pravog kulta. Gojko Nikoliš je u svojim memoarima napisao da je briga za ranjenike bila pokazatelj visine borbenog morala svake partizanske jedinice. Kult ranjenika imao je korene istorijsko-tradicionalnog karaktera i one posebne, specifične za narodnooslobodilačku borbu. U uslovima narodnooslobodilačkog rata nije bilo klasične pozadine za zbrinjavanje ranjenika. Borcima je bilo poznato da okupatorski vojnici i kolaboracionisti ne štede ranjenike. Iz saznanja da glavnina partizanskih snaga obezbeđuje — do poslednjeg borca — bolnicu, rastao je moralno-politički odbrambeni imperativ sa reperkusijama na području sanitetske službe. Bitke za ranjenike postali su operativni faktor, uvek prisutan u proračunima i operativnim planovima komandovanja. One mogu poslužiti kao primer kako i operativna kriza može stvoriti snage potrebne za obezbeđivanje ranjenika. Pokretanje ovolikog broja ranjenika nesumnjivo je umanjivalo manevarsku sposobnost Glavne operativne grupe divizija, ali se ovo „kočenje" po Nikolišu ne može apsolutizovati i protegnuti na sve faze bitaka koje su vođene. Tek što su izašle iz bitaka u kanjonu Neretve, jedinice Glavne operativne grupe, računajući da su se oslobodile Nemaca, našle su se u grotlu nove nemačko-italijansko-ustaške ofanzive, stešnjene, s ranjenicima, u planinskoj pustoši Durmitora, Vučeva, Maglića, Volujka i Zelengore, maja/juna 1943. godine. Ranjenici i bolesni borci postali su na Sutjesci najmasovnija žrtva ostrvljenih snaga neprijatelja, iako su partizanski štabovi o njima do kraja vodili brigu.

Nemačko-italijanska ofanziva „Vajs I" trajala je do 15. februara 1943. godine, da bi od 25. februara bila nastavljena

kao operacija „Vajs II“, s ciljem da se Glavna operativna grupa divizija s Vrhovnim štabom uništi u dolini Rame i Neretve. Hitler je 16. februara 1943. tražio veću pomoć italijanskih trupa u realizaciji operacije za uništenje četnika i partizana, jer ako Nemcima i Italijanima ne pođe za rukom da ih razoružaju „i zemlju do kraja ne umirimo“, onda će, „u času invazije izbiti nemiri, sve veze sa Peloponezom biti odsečene ili prekinute ...“ Pre početka operacije „Vajs II“ Ribentrop je s generalom Varlimontom, zamenikom načelnika operativnog odeljenja Vrhovne komande Vermahta posetio Rim. Varlimont je u italijanskoj Vrhovnoj komandi istakao da dosadašnje borbe protiv partizana nisu dale očekivane rezultate, da u nastavku ofanzive oni moraju biti uništeni u četvorouglu Glamoč—Livno—Jajce—Bugojno i da je neophodno razoružati četnike i raspustiti njihove formacije koje deluju pod vidom italijanske Antikomunističke dobrovoljačke milicije (MVAC), iako su faktički u službi i pod komandom Mihailovića, „ukoliko nećemo da se u slučaju invazije sjedine sa komunistima i stvore mostobran koji bi prihvatio saveznike“. Varlimont je zahtevao od Italijana da četnike povuku iz rejona Mostara, da ih Italijani prestanu snabdevati hranom i municijom i da se vojnički uništi četničko jezgro. U razgovorima Ribentropa i Musolinija ovaj drugi se složio s „demobilizacijom“ četnika. Posle uništenja snaga NOVJ severno od Neretve trebalo je razbiti Mihailovićev pokret i pojačati snage na Egejskoj obali. General Ambrozio bio je, međutim, protivnik razoružanja četnika koji su se borili pod komandom 2. italijanske armije. Ambrozio je bio mišljenja da partizane treba razbiti snagom četnika, čime bi se „jednim udarcem postigla dva cilja“. Sam Musolini, iako je nasuprot svojim generalima popustio zahtevu Hitlera, nije bio sasvim uveren u racionalnost razoružanja četnika, smatrajući da se jedna „gerila“ najbolje bije protiv druge. Italijani nisu bili ubeđeni ni da predstoji savezničko iskrcavanje na jadranskoj obali, svesni koliko je komplikovana operacija prolaska brodovima kroz Otrantski kanal. Poznajući stvarnost četničko-partizanskih neprijateljstava, Italijani su smatrali da do sjedinjavanja partizana i četnika ne može ni doći, jer partizani smatraju četnike „izdajnicima“, a na drugoj strani ove dve snage u Jugoslaviji stoje pod uticajem raznorodnih inostranih pokrovitelja — „Rusa“ i Britanaca.

Borba protiv okupatora uopšte nije zanimala Mihailovića, mada se nalazio, po vlastitom kazivanju, pod pritiskom vlade da raspali „gerilski rat“ protiv Osovine. Kategorično je zastupao tezu da učesće Srba u borbi može da bude razmatrano samo kada „Eusi“ budu u Budimpešti, a Englezi u Sofiji. Mobilišući svoje pristalice protiv narodnooslobodilačkog pokreta u zimu 1942/3, četnici su razgorevali šovinističku atmosferu, izjašnjavajući se da kreću na pohod za spasavanje srpskog naroda i osvetničko uzvraćanje Hrvatima i Muslimanima. Pesmama protiv ustaša, Pavelića, islamskih verskih svetinja i ustanova iskazivala se nacionalistička motivacija mobilizacije, kojoj je, međutim, primarni cilj bio uništenje NOVJ. Crna Gora je u zimu 1942/1943. doživela jednu od najvećih mobilizacija u svojoj istoriji. Koristeći političko-psihološki pritisak i nacionalsitičke strasti vezane za osvetu nad Hrvatima, sabirano je ljudstvo za uništenje NDH i „komunističke vladavine“ u zapadnim delovima Jugoslavije. Pored komunista, ovoj mobilizaciji opirale su se i separatističke (zelenaške) snage, izražavajući otpor pesmom: „Ova vojska što se kreće, na Bosnu ga ići neće“. Nastupajući s Italijanima protiv partizana, četnici su se obilato snabdevali hranom, sanitetskim materijalom, radio-stanicama i municijom iz italijanskih izvora. Transport je obavljan italijanskim kamionima, železnicom, pa i brodovima.

Na levoj strani Neretve Glavna operativna grupa divizija do nogu je porazila Mihailovićeve četničke jedinice, čija se jačina različito navodi u izvorima — od 11.000 do 20.000, pa čak i 25.000 (većinom mobilisanih u Crnoj Gori i Hercegovini) — u bitkama kod Jablanice, i Čičeva, na Prenju i Treskavici, nastavljajući nadiranje prema Drini, Kalinoviku, Nevesinju i Gackom. Vrhovni štab je odlučio da forsira Drinu i nastavi prodor u Crnu Goru i Sandžak radi uništavanja četnika. Četnički odredi razbijeni su kod Glavatićeva, Kalinovika i Nevesinja. Početkom juna 1943. Mihailović je prešao u Srbiju.

Neuspeh operacije „Vajs II“ stavio je do znanja koliko je vojna vrednost četnika mala. Nemački komandanti bili su više nego kritički raspoloženi prema četnicima, nalazeći da je Mihailović „zatajio“, da on snosi „glavnu krivicu“ za neuspehe, da Mihailovićeve snage nisu „položile svoj prvi ozbiljni ispit“. Hitler je zabranio da se o idućoj operaciji, „Švarc“, bilo šta govori Italijanima, jer će se oni suprotstaviti razoružanju četnika.

U borbama na Neretvi NOVJ je potvrdila svoju ofanzivnu snagu, pokretljivost i probojnost, visok stepen izdržljivosti, sposobnost da se nosi s daleko nadmoćnijim protivnicima, da im zadaje udarce i nanosi materijalne štete. Tokom prve faze bitke, NOVJ je uništila neprijateljska uporišta u dolini Rame i Neretve razbijajući diviziju „Murde“; druga faza bitke protekla je u defanzivi NOVJ do 3. marta, dok je u trećoj fazi usledio protivudar na sever i proboj iz obruča prelaženjem reke.

Divizijama Glavne operativne grupe na Neretvi (1. i 2. proleterske, 3. udarne, 7. banijske i 9. dalmatinske divizije) komandovali su Koča Popović, Peko Dapčević, Pero Četković, Pavle Jakšić i Vicko Krstulović, s političkim komesarima Filipom Kljajićem, Mitrom Bakićem, Radomirom Babićem, Đurom Kladarinom i Ivanom Kukočom.

NOV i POJ su se tukle oslonjene na vlastite snage, jer im saveznici nisu upućivali nikakvu pomoć. U vreme bitke na Neretvi Josip Broz Tito je preko Kominterne uzaludno tražio materijalnu podršku. Jedinice NOVJ, mada premorene stalnim borbama, počev od 20. januara 1943, ratovala su s neviđenom upornošću na planinskim goletima i — stešnjene — u kanjonu Neretve, braneći se i štiteći ranjenike. Italijanski protivnik osetio je udarnu snagu proleterskih brigada u bitkama za Prozor i Jablanicu. Četnici, pak, koji su računali da će pomoću Nemaca s jedne strane, i Italijana s druge, od Neretve napraviti partizansku grobnicu, doživeli su sumrak svoje vojne moći.

Prvi kontakti između Nemaca i partizana uspostavljeni su u leto i jesen 1942. u Livnu preko nemačkog inženjera Hansa Ota, pripadnika službe Abver, oko razmene zarobljenika. Vrhovni štab mu je omogućio da ode u Mostar i pokrene razgovore o razmeni za pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta u ustaškim zatvorima. Vrhovni štab je tražio da za pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta razmeni zarobljene Nemce i preko sto domobrana. Spisak je poslat u Zagreb da bi se pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta pronašli u ustaškim zatvorima. Pregovore u Zagrebu s generalom Glezeom fon Horstenau krajem avgusta 1942. godine vodio je Marijan Stilinović. Razmena je obavljena u blizini Posušja u Hercegovini, polovinom septembra 1942. godine. Nemci su tom prilikom predali oko 20 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. Razgovori o novoj razmeni zarobljenika novembra 1942. posle

oslobođenja Bihaća i Jajca vodio je Vladimir Velebit, ali nije došlo do sporazuma, zbog početka Operacije „Vajs I“.

Novi razgovori o razmeni zarobljenika počeli su posle zarobljavanja majora Artura Štreкера, komandanta bataljona u puku 718. pešadijske divizije. Ideja o razmeni je potekla od Vrhovnog štaba, a predlog je major Štreker podneo komandantu divizije Dipoldu. Pregovori su vođeni u Gornjem Vakufu 11. marta 1943. godine. Milovan Đilas se predstavljao kao „M. Marković“, a Vladimir Velebit kao „V. Petrović“. U delegaciji se nalazio i Koča Popović. Pregovarali su na osnovu ovlašćenja koja je potpisao pomoćnik načelnica Vrhovnog štaba Velimir Terzić. U zabelešci o razgovorima u C[^]miem Vakufu od 11. marta 1943. stoji da je delegacija na osnovu jjnomoći raspravljala o razmeni zarobljenika, primeni internacionalnog ratnog prava i o drugim pitanjima koja su još novembra 1942. godine bila predmet razgovora s nemačkim oficirima i inženjerom Hansom Otom. Delegacija je upozorila, kao što se vidi iz nemačkog izvora, da „Narodnooslobodilačka vojska predstavlja organizovanu armiju sa vojnom disciplinom a ne bandu. Oni se bore kao patrioti i sinovi svoje zemlje da bi je oslobodili. Oni su uvek tretirali zarobljenike prema međunarodnom pravu. Pregovore su Đilas i Velebit nastavili u Sarajevu. Imali su preliminarni karakter jer odluke nisu mogle biti prihvaćene dok ih ne bi odobrio Vrhovni štab NOV i POJ.

Iz nemačkih izvora proizilazi da su se partizanski pregovarači zalagali za obustavljanje neprijateljstava, iako je reč bila o prekidu vatre radi prelaska Neretve i razbijanja četnika na drugoj strani reke. Milovan Đilas i Vladimir Velebit su pod lažnim imenima („Marković“ i „Petrović“) potpisali zapisnik o razmeni zarobljenika, statusu partizanskih snaga i ponudi obustave vatre, ali general Rudolf Liters nije hteo da se meša u ove pregovore, s obzirom na njihove političke implikacije. Iz analize rekonstrukcije Vase Kazimirovića proizilazi da je Gleze fon Horštenau preko svojih pouzdanika u Berlinu informisao Valtera Šelenberga, a ovaj Ribentropa. Hitler je reagovao protiv pregovora s „buntovnicima“. Horštenau je u Zagrebu preporučio Velebitu da partizani prestanu s napadima na prugu Zagreb—Beograd u predelu Slavonije, pre svega, da bi ove razgovore učinio stvarnijim sa stanovišta nemačkih interesa, ali do sporazuma ipak nije došlo, iako su snage NOVJ privremeno obustavile napade na pomenutu komunikaciju. Nemački interes

prećutno se našao u prepuštanju sukoba suparničkim pokretima, ali se nemačko nepoverenje, naročito u najvišim krugovima Trećeg rajha, prema NOVJ nije moglo prevazići. Kombinacije Horstenaua i Kašea u suštini su bile onemogućene, nezavisno od stepena njihove realnosti. Za NOVJ Nemci su bili neprijatelji protiv kojih je od prvog dana vođen nepomirljiv rat. Stešnjen u kanjonu Neretve partizansko vodstvo je uspostavilo kontakt, epizodičnog i taktičkog karaktera, koji se često zloupotrebljava kao vid identifikacije s trajnom četničkom kolaboracijom kao strategijom pokreta od jeseni 1941. godine. Kada je već pristalo na te pregovore, partizansko rukovodstvo je računalo da će se spasti iz gvozdenog zagrljaja, dobiti u vremenu, ostvariti predah, dok se ne uništi najopasniji protivnik — četnici, koji su s nestrpljenjem čekali englesku invaziju, nastojeći do tada da pomoću Italijana unište glavnog protivnika. Klasna procena još jednom je izbila kao bitna. U ovim pregovorima nijedna strana nije dokraja postigla ono što je očekivala: Nemci, da se u međusobnom sukobu partizani i četnici do tog stepena iskrvare da plan uništenja obe strane, kao potencijalno neprijateljske u njihovom viđenju, bude realizovan — a NOVJ da se trajnije „odlepe“ od Nemaca i dobiju dugo očekivani predah posle skoro dva meseca najtežih bojeva od Grmeča do Neretve, jer su Nemci u međuvremenu pripremili novi tajni plan uništenja NOVJ.

Marta i aprila 1943. general Horstenau je vodio u Zagrebu razgovore s Vladimirom Velebitom, u prisustvu svog ađutanta majora Mecgera. Horstenau ove razgovore pominje navodeći Velebita pod lažnim imenom „Petrović“, iako je znao o kome je reč. Vrhovni komandant NOV i POJ Tito obavestio je Štab Prvog bosanskog NOU korpusa o partizansko-nemačkim razgovorima: „Iskoristivši kontakt za razmjenu zarobljenika sa Nijemcima, mi smo uspjeli neutralizirati Nijemce od četnika i Talijana. O tome morate voditi i vi računa i svu vašu borbu upotrebiti protiv četnika u centralnoj Bosni i Krajini, a odbrambenu borbu voditi protiv ustaša, ako vas napadnu ili pomažu četnike. To je privremeno — do dalje naredbe ...”

Na ove pregovore Vrhovni štab NOVJ je bio prinuđen kako zbog kritične situacije operativnih jedinica u kamenom tesnacu planinske reke, tako i zbog moralnog bremena odgovornosti za masovnu bolnicu čija je sudbina zavisila od ishoda odsudne bitke. Tito je mnogo godina kasnije naglašavao taj humani

moment kao jedan od glavnih uzroka za uspostavljanje kontakta s neprijateljem. Bitka na Neretvi nazivana je decenijama u istorijskoj publicistici Jugoslavije „bitkom za ranjenike“, ali u njoj nije bilo ni reči do pre nekoliko godina o pregovorima partizanske delegacije s Nemcima, iako se o toj epizodi rano pisalo na stranicama britanskih, nemačkih i američkih istoričara. Privremeni kontakt uspostavljen je u golemoj nuždi, i prevashodno je imao klasnu dimenziju, da se posredstvom mirovanja Nemaca unište četnici pre nego se iskrecaju Anglo-Amerikanci koji bi ih prihvatili kao saveznike; četnici su to isto nameravali da urade s partizanima uz pomoć Italijana i Nemaca. Pomenuta epizoda pod prikazanim uslovima izjednačavana je sa kolaboracijom četnika kao strategijom. Na drugoj strani, pobednička strana, proizišla iz narodnooslobodilačke borbe nije, mnogo godina posle rata, raspravljala o sličnim „senkama“, tako da je ova tema tek poslednjih godina otvorena u jugoslovenskoj istoriografiji.

S prelaskom Drine i probojem Glavne operativne grupe prema Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku početkom aprila 1943. nemačka zamisao o njenom uništavanju je propala. Glavna operativna grupa nameravala je da nastavi prema Srbiji, preko Kosova i Metohije, u Toplicu i Jablanicu, ali je iscrpljenoj vojsci i ranjenicima bio neophodan odmor. Nemačka komanda, koja nije smela da dozvoli NOVJ da upadne u pozadinu mogućnog fronta, u slučaju savezničke invazije u Grčku, odlučila je tog meseca da preduzme novu ofanzivu, koja je pripremana tajno i bez obaveštavanja Italijana. Dovedene su i nove nemačke snage: 1. brdska divizija, s istočnog fronta, i 373. divizija. Operacija „Švarc“ (ranije „Vajs III“) pomenuta je u nemačkoj Vrhovnoj komandi prvi put marta te godine, kao pohod na četnike, ali je njihov katastrofalni poraz na Neretvi doveo Nemce do saznanja da oni ne predstavljaju ozbiljniju vojnu snagu, pa je rešeno da se operacija izvede protiv tek „odlepljenog“ protivnika: Glavne operativne grupe. Nemci su prethodno, ne obazirući se mnogo na italijansko protivljenje, razoružali nekoliko hiljada hercegovačkih i crnogorskih četnika s Pavlom Burišićem na čelu, odvođeci jedne u zarobljeništvo, a druge i dalje iskorišćavajući kao pomoćnu snagu protiv NOVJ.

Odnos snaga i pred ovu ofanzivu bio je više nego neravno-pravan. U opkoljavanju Glavne operativne grupe divizija učestvovala su nemačke jedinice: „Princ Eugen“, 118. lovačka

divizija, 1. brdska divizija, glavnina 369. divizije, ojačani 724. puk 104. lovačke divizije, kao i ojačani puk „Brandenburg“ (ukupno 67.000 vojnika); italijanske snage: divizije „Taurinence“, „Venecija“, „Ferara“, kao i delovi drugih vojnih jedinica (ukupno 43.000 vojnika); snage NDH: 4. domobranska lovačka brigada, a u prvoj polovini juna 1943. još i 9. 14. i 15. domobranski puk, 1. ustaška brigada i delovi drugih manjih jedinica (oko 11.000 vojnika); 3.000 bugarskih vojnika i četničke jedinice s teritorije Crne Gore (4.000 vojnika). Jedinice bugarskog 63. pešadijskog puka bile su raspoređene za zaprečavanje prostora na liniji Višegrad—Priboj. Bugarske jedinice (1. i 2. bataljon i Štab 61. pešadijskog puka) nalazile su se u sastavu nemačke borbene grupe „Ludviger“. Prilikom sužavanja obruča radi uništenja partizanskih snaga u međurečju Pive i Sutjeske, 61. pešadijski puk je došao pod komandu 1. brdske nemačke divizije. U borbama protiv Glavne operativne grupe učestvovalo je oko 129.000 neprijateljskih vojnika prema 19.000 NOVJ, uključujući ranjenike iz Centralne i divizijskih bolnica. Okupatore je na Sutjesci podržavalo 150 aviona.

Izvođeci pripreme za ovu operaciju u najvećoj tajnosti, Nemci su uspjeli da iznenade Vrhovni štab. Cilj neprijatelja je bio da uništi operativnu glavninu NOVJ na masivima Durmitora i strmim liticama Pive, stežući obruč oko reka Čehotine i Tare, te planina Volujka i Sinjajevine. Dobro naoružane neprijateljske jedinice napadale su izmorenu, izgladnelu i proređenu formaciju partizanskih divizija, čije je kretanje značajno ometala bolnica s ranjenicima. Nemci su u borbama upotrebljavali avijaciju i alpinske trupe, vične ratovanju na nepristupačnim terenima, s usećenim dubokim koritima Tare, Pive i Komarnice. Neprijatelj je otpočeo operacije 15. maja 1943. godine.

Mada je nemačka ofanziva počela 15. maja 1943. Vrhovni štab je tek 18. maja shvatio da se radi o ofanzivi velikih razmera. Zakašnjenje u proceni uticalo je na sabijanje Operativne grupe u uskom prostoru, lišavajući je manevarskih sposobnosti. Vrhovni štab je na Durmitoru čekao dolazak britanske vojne misije, odranije nagovešten i odobren od vrhovnog komandanta, posebno značajan za vojnu i političku afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta; no pri tome je izgubljeno više dragocenih dana, tokom kojih su Nemci stezali obruč oko grupe divizija NOVJ. Britanska misija, s kapetanima Vilijemom F. Stjuartom i Frederikom Vilijemom Dikinom, spustila se na

improvizovani durmitorski aerodrom Njegovuđa 28. maja 1943, u jeku bitke. Dikin je kasnije pisao „o epskoj borbi koja se vodila u jednom kotlu“, na terenima koji su ga podsećali na „Mesečevu površinu“.

Tokom tzv. pete ofanzive najžešće borbe su vođene na području Bijelog Polja, Kolašina, Nikšića, Pljevalja, Čelebića, Foče, Šavnika, Durmitora, Gacka, Pive, Vučeva, Sutjeske, Tjentišta, Milinklada, Zelengore, Gornjih Bara, Ljubinog Groba i Balinovca.

Prvom proleterskom divizijom na Sutjesci je komandovao Koča Popović (politički komesar Filip Kljajić); Drugom proleterskom divizijom Peko Dapčević (politički komesar Mitar Bakić); Trećom udarnom divizijom Radovan Vukanović, pa Sava Kovačević, do pogibije (politički komesar Radomir Babić); Sedmom banijskom udarnom divizijom Pavle Jakšić (komesar Duro Kladarin).

Jedinice Glavne operativne grupe vodile su ogorčene borbe od 27. maja do 15. juna da bi probile neprijateljski obruč. Vrhovni štab je 29. maja konkretizovao plan o proboju preko Sutjeske. Do 31. maja je na prostoru između Pive i Sutjeske prikupljeno sedam brigada. Trećeg juna Vrhovni komandant je u Mratinju odlučio da se Glavna operativna grupa podeli na dva dela: 1. i 2. proletersku diviziju, s Vrhovnim štabom, koje su dobile zadatak da se probiju preko Sutjeske u pravcu istočne Bosne, i 3. i 7. diviziju, koje su imale da štite Centralnu bolnicu i kroz neprijateljski obruč izbiju u Sandžak. Prvi pokušaji, 5. i 7. juna, da se front neprijatelja probije u donjem toku Sutjeske nisu uspeli. Prva proleterska divizija Koče Popovića probila je samoinicijativno obruč Nemaca kod Balinovca u srednjem toku nabujale Sutjeske 9. juna 1943. i otvorila prolaz 2. proleterskoj diviziji i Vrhovnom štabu, odlučujući ishod sudbonosne tridesetodnevne bitke. Naredne noći je Sutjesku prešao i Vrhovni štab s 2. proleterskom divizijom. Na Milinkladama je 9. juna ranjen vrhovni komandant. Tito je 12. juna javio Moskvi: „Naš položaj je težak, ali mi ćemo se izvući iz te situacije, mada s teškim gubicima. Neprijatelj čini maksimalne napore da bi nas uništio, ali neće uspjeti. Molimo vašu podršku u ovom najtežem iskušenju.“

Odsečena 3. divizija je, zajedno s ranjenicima, desetkovana u neprijateljskom obruču. Njen čelni ešalon prešao je Sutjesku kod Tjentišta 13. juna. Prilikom proboja poginuo je legendarni

komandant Divizije, Sava Kovačević. Prva dalmatinska i 5. crnogorska brigada priključile su se jedinicama Glavne operativne grupe, dok se ostatak 3. divizije razbio na manje grupe, koje su nastojale da se samostalno izvuku iz obruča.

Prelazeći padine Zelengore, proleterske divizije su izbile na Jahorinu, prešle prugu Sarajevo—Višegrad i nastavile ofanzivne operacije u istočnoj Bosni. Oslobođeni su Han-Pijesak, Kladanj, Olovo, Kakanj i Vlasenica. Na završetku ove bitke polovinom juna 1943. godine nemačka komanda (R. Liters) mogla je konstatovati da je „fanatično“ borbeni i dobro vođeni neprijatelj opet izmakao uništenju. Nemačka Vrhovna komanda bila je zabrinuta, na drugoj strani, očekivanjem ispadanja iz rata svog najjačeg saveznika u Evropi — Italije, čija se „izdaja“ očekivala, sa značajnim posledicama po nemačku moć na jugu Evrope, gde su italijanske snage bile nosilac okupacione vlasti u velikim delovima Jugoslavije, u Albaniji i Grčkoj.

NOVJ je u ovoj natežoj i najdramatičnijoj bici narodnooslobodilačkog rata izgubila 7.000 boraca, više od jedne trećine boračkog satava, iako neki pisci pominju i 8.000, uključujući više istaknutih komandanata: Nikolu Nina Marakovića i Vasilija Vaka Đorđevića; poginuli su većnici AVNOJ-a dr Simo Milošević, Veselin Masleša, Nurija Pozderac, Vido Burić, Risto Perović, Boriša Kovačević; dr Stanko Martinović, dr Olga Dedijer, dr Dejan Popović, Ivan Goran Kovačić. . .

Britanski general Harold Aleksander odao je priznanje NOVJ na držanju u upravo okončanim žestokim bitkama. Britanski oficiri, od kojih je kapetan Stjuart poginuo u toku ofanzive, obavestili su svoje centre o snagama otpora, razmerama borbe i jačini nemačkih jedinica angažovanih protiv NOVJ. Po završetku bitke na Sutjesci Britanci su počeli da dostavljaju partizanima eksploziv i drugi materijal neophodan za rušenje komunikacija. Ta bitka je za Nemce u osnovi bila izgubljena, jer general Liters nije uspeo da ostvari osnovni zadatak: da prikuje smanjene i oslabljene partizanske snage za litice neprohodnih planina i da ih tu potpuno uništi zajedno s Vrhovnim štabom. Prisustvo britanskih oficira u stroju s borcima NOVJ, a na drugoj strani razmere neprijateljskih operacija i nemačkih vojnih efektivna upotrebljenih u njima, svedočili su da se na tlu Jugoslavije vode velike bitke protiv neprijatelja i nedvosmisleno pokazivali — pogotovu posle četničke agonije na Neretvi — ko je njihov nosilac i glavna antifašistička snaga.

Teške bitke NOVJ, koje ispunjavaju gotovo celu prvu polovinu 1943. godine, u kojima se iz defanzive prelazilo u ofanzivu, probijali neprijateljski obruči i opet preuzimala strateška inicijativa, otkrivale su veliki samopregor boračke mase, čvrsto rukovođenje Vrhovnog štaba i izvanredna svojstva komandanata jedinica — od komandanata divizija do komandanata brigada i bataljona. Pod najtežim uslovima oni su primenjivali opšte odluke i ugrađivali vlastito vojno stvaralaštvo u svakodnevne bitke. Ova komponenta narodnooslobodilačkog rata ostala je historiografski dosta zapostavljena, kao da bi Vrhovni štab bez vojnog umeća Peka Dapčevića i Koče Popovića, Pera Četkovića i Pavia Jakšića, Save Kovačevića i Radomira Vukanovića, Gojka Nikoliša i Vladimira Smirnova, Gliga Mandića i Vaka Đurovića, Nika Strugara, i mnogih drugih komandanata, komesara i komandira mogao razrađivati i sprovesti složene akcije napada i protivnapada, povlačenja i ponovnog nastupanja. Članovi Politbiroa koji su nastupali s Glavnom operativnom grupom divizija neposredno su sudelovali u razradi svih vojnih i političkih operacija.

Polovinom 1943, kada je neprijatelj računao da se nalazi pred završetkom partizanskog rata u Jugoslaviji, NOV i POJ je imala 13 divizija, svrstanih u četiri korpusa. Borbe protiv Glavne operativne grupe u prvoj polovini te godine prikivale su glavninu okupatorskih snaga, zbog čega su one u ostalim krajevima Jugoslavije bile proredene, omogućavajući povećanu aktivnost snaga NOVJ na Kordunu, u Baniji, Lici i Bosanskoj krajini. Vrhovni štab je 7. februara 1943. dao direktivu svim jedinicama NOV i POJ da pojačaju dejstva, ruše saobraćajnice i vezuju što jače snage okupatora. Januara i februara zajednički su se borile na Žumberku slovenačke i hrvatske jedinice. Nemci su januara 1943. uništili Pohorski partizanski bataljon, ali nisu slomili borbeni duh naroda. Propali su pokušaji Italijana da unište partizane u Dolenjskoj i Notranjskoj. Stvarane su nove jedinice u Gorenjskoj, Štajerskoj, Koruškoj, Slovenačkom primorju i Beneškoj Sloveniji. Od slovenačkih brigada formirane su jula meseca 14. i 15. divizija NOVJ. Marta iste godine snage NOV i POJ u Baniji, Lici i na Kordunu preuzele su inicijativu od neprijatelja i pojačale akcije protiv njegovih garnizona i saobraćajnica. Dok su se dalmatinske brigade borile u sastavu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, partizanske snage u Dalmaciji narasle su maja meseca na 2.000 boraca. Učestali su

napadi 12. slavonske divizije na prugu Zagreb—Beograd, do naredenja da se s tim napadima prestane. Porast broja boraca u Slavoniji doveo je do obrazovanja 6. korpusa NOV i POJ. Odredi su narastali i u Istri, na Žumberku, u Pokuplju, Turopolju, u Zagorju, Moslavini. Četiri krajiške brigade borile su se u srednjoj Bosni. Četvrta divizija vodila je borbe u Podgrmeču i na Kozari, a 10. krajiška oko Jajca, Kupresa i Bugojna. Posle krize 1942, ojačali su odredi na jugu, kao i Požarevački i Timočki odred na istoku Srbije. Po dolasku delegata Vrhovnog štaba Svetozara Vukmanovića u Makedoniju, marta 1943, formirani su novi partizanski odredi: Prilepski, Tikveški, Prespanski, „Dobri Daskalov" na području Tikveša, „Sava Mihailov" kod Prilepa. Odluka o prelasku partizanskih snaga iz Srema u istočnu Bosnu pokazala se kao izvanredna procena rukovodstva. One time nisu samo značajno ojačale narodnooslobodilačke snage u istočnoj Bosni već i stvorile daleko povoljniji borbeni poligon u poređenju sa Sremom, gde su bile stešnjene između velikih reka i izložene pritisku nemačkih i ustaških snaga, kao i mađarskih jedinica na drugoj strani Dunava. Sa istočnobosanskim snagama, sremske jedinice su nanele težak poraz četnicima na Majeveci. U proleće 1943. sremski partizani su u istočnoj Bosni formirali 1. i 2. vojvodansku brigadu. Delujući iz uporišta na Fruškoj gori i u bosutskim šumama, sremski borci su presecali prugu Zagreb—Beograd. Iz Srema je transportovana hrana u istočnu Bosnu, a sremski partizani borili su se na Majeveci, u Semberiji i Birču. Jula meseca obrazovan je Glavni štab za Vojvodinu, a vojvodanske brigade ušle su u sastav 16. vojvodanske divizije.

Situacija na Kosovu i Metohiji nije se bitnije popravila ni u toku 1942. ni na prelasku iz 1942. u 1943. godinu. Pod uticajem aga, barjaktara i konzervativnog sveštenstva (hodžä), pomognutih italijanskim okupatorom, albanske mase su sledile politiku velike Albanije i etnički čistog Kosova. Vulnetari nisu dozvoljavali pristupe danonoćno čuvanim selima. Teror protiv naseljenika se nastavljao. Promenu u odnosu na raniji period je označavalo obrazovanje malih albanskih partizanskih odreda u kojima je bilo i Srba i Crnogoraca. Vulnetari su se obračunavali i s pripadnicima ovih odreda, kao otpadnicima od antisprke i antijugoslovenske politike kao suštinske odrednice snaga albanskog nacionalizma.

Posle obrazovanja albanskog partizanskog odreda „Zejne Ajdini“, septembra 1942, formiran je januara iduće godine, n planini Goleš, narodnooslobodilački partizanski odred „Emi Duraku“. Marta iste godine doneta je odluka da se osnuje jo jedna albanska partizanska jedinica — četa „Bajram Curi“. Za rukovođenje partizanskim snagama na Kosovu i u Metohiji obrazovan je Glavni štab na Šar-planini, koji su sačinjavali Fadilj Hodža (komandant), Pavle Jovičević, Predrag Ajtić Branko Šotra, mada se ovaj štab kao kolektivni organ nij osećao.

Front koji su držali NOV i POJ sve više je postoja nezaobilazan činilac savezničke strategije, s obzirom da su s borbe, s anglo-američkim iskrcavanjem na Siciliju i italijansk „čizmu“, te sovjetskim prodiranjem prema Dnjepru i približa vanjem Rumuniji, prenosile u neposrednu blizinu Balkana.

Iskrcavanje Britanaca i Amerikanaca na Siciliju započelo j 10. jula 1943, predstavljajući uvod u pad Musolinija, 25. jula, borbe za osvajanje ostrva završene su posle 38 dana, ubrza vš' kapitulaciju Italije, potpisanu 3. septembra, a proglašenu pe dana kasnije. Nemci su očekivali slom italijanskog saveznika i obezbeđivali se za dan njegove kapitulacije dovlačenjem svoji trupa u Italiju. Italijanska kapitulacija stvorila je takvu prazni nu na jugoslovenskim, grčkim i albanskim teritorijama po italijanskom okupacijom koju Nemci, u nedostatku trupa, nis više uspjeli da popune.

Uoči kapitulacije, na razoružanje Italijana računali su NO i POJ, Nemci i četnici. Vrhovni štab je očekivao kapitulacij Italije i za taj dan se pripremao šaljući jedinice prema Crnoj Gori, Hercegovini, Dalmaciji, Sandžaku i zapadnoj Bosni. Vrhovni komandant NOV i POJ naredio je početkom avgusta glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije da obustave operacij protiv jedinica italijanske vojske ako ove predaju oružje il' stupe u borbu protiv Nemaca, a u suprotnom da ih razoružaju. U istom smislu izdate su i direktive vojnim rukovodstvima u Dalmaciji i Crnoj Gori. Glavnom štabu Srbije data je direktiva da se obrazuju brigade i divizije u Srbiji kao važnoj oblasti u Jugoslaviji i na Balkanu, odakle bi moglo da se pomogne bugarskom narodu. Uoči kapitulacije Italije Vrhovni štab je formirao pet novih divizija i dva korpusa: 2. hrvatski i 2. udarni korpus. Po naređenju Vrhovnog štaba, 1. bosanski korpu" preneo je težište borbenih akcija prema Drini kako bi teritorija

istočne Bosne, s Crnom Gorom, Hercegovinom i Sandžakom, poslužila kao budući poligon za prodor u Srbiju. Za čas italijanske kapitulacije spremali su se i Nemci, koji su bili obavješteni o stanju u italijanskom vrhu i pregovorima Italijana i zapadnih saveznika, a pri tom su raspolagali i motorizacijom, kojom su brže od NOVJ mogli da dosegnu svaku tačku na Jadranu i u njegovom zaleđu. Jedinice NOVJ, iako mnogo bliže obali, nisu u datim prednostima mogle da se mere s Nemcima. Tako su Nemci sasvim razoružali divizije „Mesina“, „Marke“, „Zara“, većim delom „Feraru“, „Emiliju“, „Sforcesku“, „Đulij'u“, a delimično „Bergamo“, „Lombardiju“, „Kačatori dele Alpi“, „Torino“, dok su NOV i POJ potpuno razoružale divizije „Murde“, „Mačeratu“, „Izonco“, „Euđenio di Savoja“, većim delom „Bergamo“, „Lombardiju“, „Kačatori dele Alpi“, „Torino“, „Re“, a delimično „Firence“ i „Sforcesku“. Na stranu NOVJ prešle su italijanske divizije „Venecija“ i „Taurinenze“.

U Dalmaciji, Istri, Hrvatskom i Slovenačkom primorju došlo je do masovnih ustanaka. Oslobođeni su Istra, Gorski kotar, Hrvatsko primorje, veći deo Dalmacije s ostrvima, do Neretve. Jak antifašistički pokret u Splitu preuzeo je vlast u gradu 10. septembra 1943, pre dolaska proleterskih jedinica. U Srbiji su formirane tri, a u Sremu pet novih brigada, od kojih su tri ušle u sastav 16. vojvodanske divizije. Oslobođeni su Sandžak, veći deo Crne Gore i znatan deo Hercegovine. U Bosni je stvorena velika slobodna teritorija, a snage NOV i POJ napadale su neprijateljske garnizone u dolinama Neretve, Bosne i Une. Akcijama u pravcu Drine pripreman je teren za upad u Srbiju. U Sloveniji su oslobođeni ljubljanska pokrajina, sem Ljubljane, i uporišta na pruži Ljubljana—Trst, kao i najveći deo Slovenačkog primorja. Na tlu zapadne Makedonije stvorena je slobodna teritorija, s organima narodne vlasti i vojnopozadinskim vlastima. Dalji priliv boraca doveo je 1943. do stvaranja novih odreda: Kičevsko-mavrovskog, „Damjan Gruev“, „Goce Delčev“, „Sava Mihailov“, „Dobri Daskalov“, Bregalničkog i Kumanovskog odreda avgusta meseca. Drugi Kičevsko-moravski odred, sastavljen od Albanaca, obrazovan je u junu. Formiranjem prvog bataljona „Mirče Acev“ u avgustu počeo je proces stvaranja makedonske oružane sile kao dela NOV i POJ. Savetovanje CK KP Makedonije, u okolini Prespe, početkom tog meseca, podstaklo je širenje ustanka, razvijanje oružane sile revolucije i pripreme za sazivanje makedonske zemaljske anti-

fašističke skupštine. U jesen 1943. u Makedoniji se borilo 9 bataljona i više odreda. Na masivu Kozjaka Kumanovski partizanski odred je saradivao s partizanskim odredima južne Srbije. Pored odreda „Slavej“, „Malesija“ i „Drimkol“ formiran je i 1. kosovsko-metohijski bataljon „Ramiz Sadiku“. Prva makedonsko-kosovska brigada obrazovana je 11. novembra. Nakon probijanja Glavnog štaba i CK KP Makedonije s jedinicama NOV i POJ u egejski deo Makedonije, polovinom decembra, formirana je u Fuštanima 2. makedonska brigada.

Narodnooslobodilački pokret napravio je snažan proboj u svet zahvaljujući vezama britanskih i američkih oficira s NOVJ, izveštajima Stojana Pribičevića, Sajrusa L. Sulbergera i drugih savezničkih izveštača. Za narodnooslobodilački pokret izjašnjavali su se u SAD Luj Adamič, Nikola Tesla, Zlatko Baloković, i drugi ugledni i uticajni građani jugoslovenskog porekla. Američki obaveštajni oficir, major Lin M. Feriš poslao je oktobra 1943. iscrpan i objektivan izveštaj o stanju u Jugoslaviji, prema kome se četnici ne bore protiv okupatora, dok ustaše predstavljaju „himlerovske teroriste“. Feriš je smatrao da narodnooslobodilački pokret izrasta u društveni pokret koji će imati jak uticaj na Balkanu, a verovatno i u celoj Evropi; prema njegovoj oceni, Komunistička partija Jugoslavije nije u mogućnosti da taj pokret, kojemu stoji na čelu, sasvim „indoktrinira partijskom linijom“. Izveštaj Feriša, po Čarlsu Bolenu, Ruzvelt je na Teheranskoj konferenciji pokazao Staljinu. Jugoslovenska emigracija, izložena pritisku događaja koji joj nisu išli naruku, preživljavala je krizu. Izbeglička vlada Božidara Purića, pod snažnim britanskim uticajem, pružala je otpor pokušajima da se Mihailović isključi iz nje.

Prodor istine o narodnooslobodilačkom pokretu u svet, kapitulacija Italije, porazi četnika, otvorenost Jugoslavije prema Italiji na čijem su se jugu nalazili zapadni saveznici, narastanje snaga NOVJ, pomeranja u HSS prema narodnooslobodilačkom pokretu, faktičko priznanje narodnooslobodilačkog pokreta od strane Britanaca, probijanje delimične strateške blokade u kojoj se NOVJ borila od početka ustanka, događaji su koji označavaju radikalni prelom vojno-političkog karaktera na jugoslovenskom ratištu u jesen 1943. godine. Kako sa stanovišta stanja na velikim svetskim frontovima antifašističke borbe, tako i događaja na jugoslovenskom ratištu 1943, ova

godina zaista se može nazvati prelomnom godinom narodno-oslobodilačkog rata i revolucije.

Oktobra 1943. u Bariju je osnovana Baza NOVJ, organ za prijem ranjenika, vojne pomoći i hrane, kao i za prihvatanje, iz Istre i Slovenačkog primorja, italijanskih vojnika hrvatskog i slovenačkog porekla koji su želeli da se pridruže narodnooslobodilačkom pokretu. Britanci su iz Barija prebacivali u El Šat i druge logore na Sinaju izbeglice iz jadranskog pojasa i njegovog zaleđa, kojih je bilo oko 27.000 i koji su imali svoje antifašističke organizacije. Savezničkim brodovljem dovoženi su novembra te godine i borci tzv. prekomorskih brigada, sastavljenih od interniraca iz Slovenije, Dalmacije, Crne Gore, Istre i Slovenačkog primorja.

Septembra 1943, dolaskom brigadnog generala Ficroja Maklejna na čelo britanske misije u Jugoslaviji, Velika Britanija je *de facto* priznala NOV i POJ.

Narod Slovenačkog primorja i Istre izjasnio se za ujedinjenje s narodima Slovenije i Hrvatske. Osvobodilna fronta je posle savetovanja u Pugledu postala — slivanjem svih patriotskih snaga slovenačkog naroda, koje su priznale rukovodstvo KP Slovenije — jedinstvena politička organizacija, bez koalicionih elemenata u vrhu.

U Slavoniji, Moslavini, Podravini i Hrvatskom zagorju ubrzan je proces diferencijacije među članovima HSS. Niži i srednji stranački funkcioneri koji su prešli u oslobođenje krajeve obrazovali su oktobra 1943. Izvršni odbor HSS na slobodnoj teritoriji, oduzimajući pravo Mačeku da bude jedini reprezentant ove stranke u Hrvatskoj.

NOV i POJ su nanele teške poraze raznorodnim snagama jugoslovenske kontrarevolucije. Slovenačke jedinice uništile su belu gardu u Zapotoku i zamku Turjak, koji su kolaboracionisti nameravali da pretvore u „slovenski Alkazar“, ali je slovenačka kontrarevolucija preko noći promenila gospodara. General Lav Rupnik, koji je za vreme italijanske okupacije bio gradonačelnik Ljubljane, stupio je posle kapitulacije u nemačku službu kao šef kvislinške uprave i komandant domobranstva.

Peta crnogorska brigada uništila je u manastiru Ostrogu, u Crnoj Gori, vodstvo četnika s generalom Blažom Đukanovićem i pukovnikom Bajom Stanišićem.

Računajući na britansku pomoć, general Petar Živković založio se u emigraciji da se kraljevska vojska, koju je

prethodno trebalo stvoriti od ratnih zarobljenika i interniraca, iskrca kod Zadra, odakle bi produžila intervenciju u unutrašnjosti zemlje. Ovaj Živkovićev plan pokazao se više nego nerealnim jer su se oslobođeni Jugoslaveni u Italiji opredeljivali za NOV i POJ, a Britanci u Jugoslaviji menjali politiku prema narodnooslobodilačkom pokretu.

NOV i POJ su krajem 1943. imali oko 300.000 boraca, raspoređenih u partizanske odrede i velike vojne jedinice — brigade, divizije i korpuse — koji su držali front širom Jugoslavije protiv preko 400.000 okupatorskih vojnika i 250.000 kvislinga. Nakon dvostrukog narastanja svoje boračke sile Vrhovni štab NOV i POJ je Naredbom od 5. oktobra odredio jedinstveni naziv za korpuse: 1. proleterski korpus u zapadnoj i srednjoj Bosni, 2. udarni korpus u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, 3. korpus u istočnoj Bosni, 4. korpus u srednjem delu Hrvatske, 5. korpus u zapadnoj i srednjoj Bosni, 6. korpus u Slavoniji, 7. korpus u srednjem delu Slovenije, 8. korpus u Dalmaciji. Krajem novembra NOV i POJ su u sastavu ovih korpusa imali 26 divizija, više od 10 samostalnih brigada i 108 partizanskih odreda i drugih manjih jedinica.

U leto i ranu jesen 1943. sve snage na jugoslovenskom ratištu očekivale su da dođe do britanske i američke invazije na istočnu jadransku obalu. Kao što se uskoro pokazalo, ova očekivanja bila su preuranjena, a procene na kojima su počivala jednostrane. Nastupanje zime opominjalo je Nemce da je operacija iskrcavanja odložena za proleće 1944. Njihovi izvori, danas pristupačni, pokazuju da su oni počeli uočavati složenost međusavezničke konstelacije, uvidajući da je pitanje jadranske operacije vezano za odnose među velikim savezničkim silama i razvoj događaja u Jugoslaviji. Nemci nisu zaboravljali na „ustanički“ pokret, kako ga nazivaju, samim tim što su verovali da će ovaj dobiti razmere opšteg ustanka čak i ako ne dođe do savezničkog iskrcavanja. Bili su svesni izmenjenog položaja NOV i POJ u okviru savezničke strategije, položaja koji će u vreme Teheranske konferencije dovesti do priznavanja te vojske kao samostalnog ratujućeg faktora; na drugoj strani, rano su počeli da povezuju porast borbenog raspoloženja na jugoistoku Evrope s nastupanjem Crvene armije na jugu SSSR-a.

Položaj ratujućih strana na jugoslovenskom frontu, prvenstveno NOV i POJ i Nemaca, bitno se izmenio posle italijanske kapitulacije. NOVJ je došla u posed teškog italijanskog naoru-

žanja, što je ojačalo njenu vatrenu moć i uticalo na način ratovanja. Bilo je i onih koji su u suprotnom taboru računali da će teška italijanska oprema oduzeti pokretljivost njenim jedinicama, osobinu koja im je, s probajnošću, pripisivana kao glavna. Preko Jadrana NOVJ je počela da ostvaruje koordinaciju s armijama savezničkih zemalja, saradnju u vazдушnim napadima, akcijama komandos, kao i ekonomske, sanitetske i propagandne veze, koje su naročito pojačane naredne godine.

Posle italijanske kapitulacije i uspostavljanja veza sa saveznicima, čime je delimično probijeno strateško zaokruženje narodnooslobodilačke borbe, deo bolesnika i ranjenika upućivan je u južnu Italiju i Egipat. Prvi ranjenici, upućeni iz 8. korpusa, prevezeni su (njih 220 teških ranjenika) čamcima i malim brodovima od obale do Visa, dok je na ostrvu ostalo još 450 lakših ranjenika. Bolesni i ranjeni partizani upućivani su u Italiju iz Bosanske krajine, Crne Gore (iz Berana) i drugih krajeva. Bolnica u Grumu (u južnoj Italiji) organizovana je pod šatorima. Deo ranjenika (do 500) lečio se u britanskoj bolnici u Tarantu.

Već oktobra 1943. NOVJ je imala 150 lekara, ali bez podataka za Makedoniju, Srbiju i Sloveniju. Prvi korpus je imao 12 lekara; 2. korpus 20; 3. korpus 23; 5. korpus 17; 8. korpus 15; 26 divizija 8; Glavni štab Hrvatske, sem 8. korpusa, 50; Vrhovni štab 3 i ostali 5 lekara.

Nemci su, očigledno, bili nemoćni da ispune balkanski prostor posle ispadanja Italije iz rata. Hitler je tražio da se razoruža i otpremi u Nemačku oko 250.000 italijanskih vojnika, da se organizuje odbrana dalmatinsko-crnogorsko-albanske obale, duge otprilike 1.000 km, da se osiguraju putevi i pruge, zaštite važni rudnici i drugi privredni objekti. Nemačke snage u Jugoslaviji borile su se da održe saobraćaj na pruži Zagreb—Brod—Zemun, Beograd—Niš, obezbede plovidbu Dunavom i transport dolinom Ibra, eksploataciju Bora, Trepće, Ljubije, Vareša. Suočeni s pretnjom od zapadnih saveznika iz Italije i Crvene armije na istoku, s pritiskom NOVJ i drugih balkanskih pokreta otpora, kao i s potrebom da osiguraju izvlačenje svojih trupa s juga, iz Grčke, Vardarsko-moravskom dolinom, Nemci su posedanju jadranske obale i držanju Balkana pridavali odlučujući značaj, iz vojno-političkih i ekonomskih razloga. Uporni u odbrani Balkana, oni ipak — usled promenjene opšte vojne situacije i osipanja vlastitih snaga, te jačanja NOV

Jugoslavije — nisu više planirali sveobuhvatne operacije. Nemačku pažnju apsorbovali su istočni i italijanski front, odbrana Nemačke i „atlantskog bedema". Akcije NOV i POJ su se rasprostranile, zahvatajući sve delove zemlje, a nemačka inferiornost prema zapadnim saveznicima u vazduhu i na moru postajala je izrazita. Nemačka Vrhovna komanda počela je da primenjuje „strategijsku defanzivu", kako je vojni istoričari nazivaju, koja nije isključivala niz manjih ili većih, međusobno povezanih operacija. Drugi oklopni SS korpus iz Italije vodio je već u septembru borbe na tlu Slovenije, iz baza u Gorici, Tržiču i Trstu. U telegramu Vrhovne komande Vermahta od 24. septembra Komandi 2. oklopnog SS korpusa stajalo je da se, u skladu s Hitlerovim naređenjima, uguši narodnooslobodilački pokret u Istri. Navodilo se da je Hitler naredio da se ustanički pokret u Istri zbríše i ustanici iskorene. „Slovenački narod", pisalo je u telegramu, „nakon akcije, za nas ne sme da predstavlja više nikakvu opasnost." Polovinom oktobra Štab 2. oklopne armije predviđao je na tlu Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Hrvatske više operacija.

Jedinice NOV i POJ su posle italijanske kapitulacije držale obalu Slovenačkog primorja, Istre i Hrvatskog primorja, obalu srednje Dalmacije od Splita do Neretve, s ostrvima, i jadransko zaleđe. Nemačka komanda je septembra 1943. organizovala operaciju „Volkenbruh" — sračunatu na razbijanje ustaničkih snaga u Sloveniji, Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru radi zaposedanja severoistočnog Jadrana — koja je završena 12. novembra odbacivanjem snaga NOV i POJ od obale i zauzimanjem glavnih mesta i puteva u severozapadnom delu Jugoslavije. Gotovo istovremeno s operacijama u toj oblasti obnovljena su neprijateljska dejstva u Dalmaciji, Lici, na Kordunu i u Baniji u cilju osiguranja zaleđa i posedanja dalmatinske obale. Početkom oktobra jedinice 26. divizije NOVJ kontrolisale su obalu od Splita do ušća Neretve — sem Omiša, Makarske, Ploča, poluostrva Pelješca. Na severu Crne Gore Nemci su organizovali operaciju „Balkanski klanac" protiv 2. udarnog korpusa. U borbama od septembra do kraja novembra 2. udarni korpus oslobodio je istočni deo Crne Gore, veći deo Sandžaka, deo Hercegovine, razbio četničke snage i formirao više novih jedinica, među kojima 29. diviziju, 6. crnogorsku i 6. sandžačku brigadu. Štab Mornarice NOVJ i Štab 26. divizije formirali su

zajednički Operativni štab za odbranu ostrva Hvara, Brača, Šolte, Korčule i Mljeta.

Mada se težište nemačkih akcija nalazilo u zapadnim krajevima Jugoslavije, borbe su vođene i protiv narasle snage NOV i POJ u Moslavini, Podravini, Hrvatskom zagorju, Slavoniji, radi kontrolisanja doline Save i prostora između Save i Drave. Nemačka komanda posvećivala je posebnu pažnju Bosni, zbog njenog značaja za zaleđe Jadrana, strateške važnosti dolina Save, Vrbasa, Bosne, Une, kao i radi sprečavanja NOV i POJ da preko Drine upadnu u Srbiju.

U Srbiji su formirane 1. šumadijska (5. oktobra), 1. južnomoravska (12. oktobra) i 2. južnomoravska brigada (20. novembra 1943).

Glavni štab i Oblasni partijski komitet Kosova i Metohije prebacili su nove borce oktobra 1943. na severne padine Šar-planine, gde je formiran Kosovsko-metohijski partizanski odred, kao i na područja Jablanice i Vranja, jer na Kosovu i Metohiji zbog pritiska albanskih masa nije bilo uslova za narodnooslobodilačku borbu.

Za feldmaršala *Maksimilijana ion* Vajksa vojne akcije na Balkanu su oktobra meseca izgubile karakter gerilskog rata, jer su ih izvodile jake snage, planski vođene i za planinsko ratovanje dobro opremljene. Komandant nemačkih efektivna na jugoistoku više nije govorio o gerili, niti je borbu protiv NOVJ posmatrao kao stvar u „policijskoj“ kompetenciji. Borci te vojske i dalje su nazivani „banditima“ a njihove jedinice „bandama“, ali to ne upućuje na zaključak da Nemci nisu imali u vidu promenjen odnos snaga.

Jula 1943. nemački štabovi su davali publicitet Hitlerovoj odluci da se ratni zarobljenici ne streljaju, koja je s pomenutim saznanjem odražavala i potrebu Trećeg rajha za radnom snagom, a na drugoj strani davala podsticaj ustanicima za prebegavanje neprijatelju, što je razblažavalo propagandu da Nemci ubijaju zarobljenike. Teško je bilo ne priznati — nezavisno od neprihvatljivih objašnjenja koja su za to davana — da „komunistička ideologija“ rastače Mihailovićevu organizaciju i u Srbiji. Nemci su uočavali da rast pokreta zavisi od dobrovoljne saradnje stanovništva — ili, kako kaže njihov izvor, „od duhovne predispozicije unutar stanovništva okupiranih zemalja“. Fon Vajks je izričito napominjao da je „komunistički pokret“ u usponu. On nije krio strah da na području Jugoslavije

može doći do organskog spajanja svih ustaničkih snaga, pod Titovim vodstvom. Odbranom balkanskog prostora Nemci su branili pristup Trećem rajhu s juga. Albanija i Hrvatska dobijale su za njih izvanredan interes kao moguće teritorije buduće invazije, a Srbija zbog geopolitičkog položaja (obezbeđujući najpogodniju saobraćajnu vezu evropskog juga s Podunavljem), nastupanja Crvene armije, granice s Bugarskom, Dunava, rudnog bogatstva. Balkanski prostor je, uopšte, davao hranu i sirovine neophodne za nastavljanje rata. Nemačko prisustvo u Srbiji i Hrvatskoj, i to s pojačanim snagama, nalagali su i kolebanje i vrenje u Mađarskoj i Rumuniji, posebno posle kapitulacije Italije.

Nemačke ocene, racionalne kada se radilo o vojno-političkoj situaciji, vlastitom nedostatku efektivna, raspadanju kvislinških režima i okupatorskog sistema, u nekim slučajevima više su nego proizvoljne, pune predubedenja i uslovljene držanjem najvišeg nemačkog vrha — praktično, Hitlera. Mada se u nemačkim izvorima iz toga doba ističe da je Tito „najopasniji neprijatelj“, iz kruga interesovanja nisu izlazili ni Mihailović i njegove „nacionalne snage“, za koje se, istina, govorilo da nemaju dovoljno oružja, da izbegavaju borbu, da strahuju od odmazde, da inicijativu za prelaz na delo očekuju spolja. Nemci su zapažali da se Mihailovićev pokret, kako kažu, približava kraju, jer invazija, to jest spoljni impuls, izostaje. Zabrinutost i demoralizacija četnika rasle su zbog povećane „boljševičke opasnosti“ i saznanja da se od Britanaca ne može očekivati ni spoljnopolitička ni unutrašnjopolitička podrška. Pored nekih zaostalih zabluda o Mihailoviću, Nemci su do kraja rata zadržali uverenje da su narodnooslobodilački pokret i njegova ideologija stranog porekla, „ruski“ eksport, a da se na njegovom čelu nalaze „ruski oficiri“. Ovi ideološki surogati odgovarali su fašističkoj propagandi onoga vremena, iako istoričari koji su se njima bavili ističu s pravom da je pomen „ruskih“ oficira imao za cilj da ostavi utisak na najviše štabove Vermahta i podstakne ih da svojoj balkanskoj vojsci upute veću pomoć.

Nemačko nepoverenje prema Mihailovićevim četnicima bilo je motivisano njihovim prihvatanjem britanske i američke pomoći, posebno prisustvom misija zapadnih saveznika u štabu Mihailovića i područnim štabovima, ali i Hitlerovim srpskim kompleksom iz vremena prvog svetskog rata, pojačanim posle 27. marta i ustanka 1941. Za Nemce su i takve kvislinške

jedinice kao Srpska državna straža i Srpska granična straža bile nesigurne u slučaju ustanka „nacionalnih snaga“ ili savezničkog iskrcavanja, iako nesumnjivo pouzdane u antikomunističkim okršajima. Krajnji korak u izražavanju nepoverenja prema četnicima Nemci su odgodili za tzv. kritični trenutak invaziju. Po silasku Italijana s balkanske vojne i političke scene, i zbog izostajanja anglo-američke invazije, četnici su razvili kolaboraciju s Nemcima zaključujući tajne ugovore. Nemački štabovi su veoma hladnokrvno analizirali novonastalu situaciju, uočavajući i dobre i loše strane saradnje s četnicima. Njihove analize polazile su od toga da su ovi izgubili svoje zaštitnike, Italijane, pretrpeli vojni poraz u Hercegovini i Crnoj Gori u proleće 1943, da su se Britanci preorijentisali u Jugoslaviji priznavanjem NOVJ, čemu je usledio pritisak na velikosrpsku većinu u emigraciji da natera Mihailovića na ostavku. Četnički sporazumi s Nemcima o oružanom primirju, ograničenom na određeni prostor, predviđali su i povremeno zajedničko vođenje borbe protiv komunizma. Nemci su, kao preduslov za njihovo sklapanje, tražili od četnika da prekinu „borbena“ i „sabotažna dejstva“ protiv Vermahta i njegovih saveznika; da prilikom učestvovanja u zajedničkim borbama protiv komunista budu pod nemačkom komandom; da prekinu sve veze sa silama koje se nalaze u ratu s Nemačkom i izruče članove njihovih misija; da učestvuju u propagandi protiv komunizma.

Posle Mihailovićevog poraza u Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni, i njegovog povratka u Srbiju, Nemci su procenjivali da će on u narednom periodu pokloniti najveću pažnju organizaciji svojih snaga u tom rejonu Jugoslavije. Stoga i niz lokalnih operacija protiv njegovog i drugih četničkih štabova. Značaj Srbije je ponovo porastao nakon italijanske kapitulacije. Tito je oktobra 1943. isticao njenu strategijsku važnost: vojnu i političku, opštu i jugoslovensku. Vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno nove Jugoslavije, jasno je uvidalo da velikosrpska buržoazija i dalje računa na četnike, Mihailovića, obnovu monarhije, zaustavljanje sovjetskog prodora na prilazima Balkanu. Mihailović je odbijanje partizanskog upada u Srbiju smatrao svojom dužnošću. Nemački izvori upozoravaju da je on verovatno precenjivao borbenu sposobnost svojih trupa, kao i životnu snagu „konzervativne ideje“ nasuprot „revolucionarnim elementima“. Strahujući od „komunističke

vlasti", tražio je vezu s nemačkim komandama. Tu strategiju on je konzekventno primenjivao od jeseni 1941. Prilikom zaključivanja pomenutih ugovora podudarili su se interesi Nemaca i Mihailovića: oni su išli za tim da odvrate četnike od borbe s okupatorima i bace ih protiv partizana, a on — da sačuva svoje trupe do „dana oslobođenja". No ni posle zaključivanja tih kolaboracionističkih ugovora Nemci nisu smetnuli s uma dve stvari: da „komunizam" rastrojava njihove redove i u Srbiji; da su četničke starešine, a delimično i borci, osvedočeni neprijatelji „komunista", i da mogu poslužiti za „mesnu odbranu" — što je svakako odražavalo stare sumnje u četnike (neopravdane, uostalom), pomešane s izvesnošću male borbene vrednosti njihovih jedinica.

Herman Nojbahter, čim je naimenovan za specijalnog opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova na Jugoistoku avgusta 1943. započeo je sa stvaranjem antikomunističkog izolacionog bloka sačinjenog od srpske federacije (Srbije i Crne Gore preko Sandžaka, na čelu s Milanom Nedićem) i Velike Albanije, koji bi se nalazio između Hrvatske i Grčke. Ovaj blok je, kako kaže, trebalo da bude debeli čvor u „rajsferšlusu" s kojim je „strategija balkanskih partizana htela da rastoči prostor od Slovenije do Peloponeza". Mada je dao saglasnost za aktivnost Nojbahtera, Hitler nije mogao da odbaci sumnje u Srbe. Smatrajući da oni imaju „veliku državotvornu snagu" nije želeo da ih ohrabruje u njihovim stremljenjima. Feldmaršal fon Vajks je 22. novembra 1943. izdao uputstvo o ograničenoj saradnji između nemačke vojske i četnika, na osnovu kojeg su usledili tajni sporazumi između nemačkih štabova i četničkih vojvoda, u saglasnosti s Mihailovićem, iako je on iz taktičkih razloga ove saradnike Nemaca prozvao „izdajnicima". Nepoverenje u Mihailovića u nemačkom vrhu nije popuštalo. Čak kada su decembra 1943. raspravljali o prebacivanju Petra II Karadorđevića iz Egipta u Srbiju, nadvladivao je strah — čak kada bi ova operacija i uspela — da se suveren ne odmetne u šumu i za sobom ne povuče deo srpskog naroda. Nojbahterova varijanta nemačke politike u kojoj su Srbi bolje kotirali od ustaša uveliko je uznemiravala „poglavnika" i Kašea. Strani istoričari NDH navode Paveličeve reči: „Beograd je kolvka kako partizana, tako i četnika i nedićevaca . . . Partizani i četnici su dve krvave kandže jedne te iste zveri, koja zariva svoje prljave šape u

čisto hrvatsko telo; i jedni i drugi su mačevi kuće Karađorđevića."

Nemački izveštaji u jesen 1943. o stanju u NDH bili su više nego porazni. Poznato je da su, nasuprot Zigfridu Kašu, general Gleze fon Horstenau i, uopšte, vodeći ljudi Vermahta malo verovali u mogućnost njenog samostalnog opstanka i samoodbrane. Od septembra 1943. za slabosti i „propuste" NDH krugovi Vermahta optuživali su Nemačku, tvorca i pomagača ove kvislinske države i njenog terorističkog mehanizma. Političke, upravne i privredne prilike ocenjivane su kao katastrofalne, uz napomenu da je ustaška vlada izgubila svaki oslonac u pravoslavnom, muslimanskom i hrvatskom stanovništvu. Govorilo se o pravnoj nesigurnosti, haosu, ugroženosti života i imovine; navodilo se, takođe, da je veći deo činovništva korumpiran, podmitljiv, nepravičan i nesposoban. Nemci su videli perspektivu samo u vlastitom preuzimanju izvršne vlasti u NDH, ali nisu skrivali činjenicu da nemaju snage za taj poduhvat. U datim prilikama okupatorski sistem nije raspola-gao realnom osnovom za svoju odbranu i održanje. Koliko su Nemci sagledavali pravu situaciju videlo se najbolje iz toga što u svojim analizama nisu ostajali na konstataciji da u NDH „autoritet države" i vlasti više 'ne postoje, nego su, ovoj nasuprot, govorili o vlasti narodnooslobodilačkih odbora, za koju se doslovno isticalo: „Komunisti nesmetano ubiraju porez, u poljoprivrednim oblastima u žitu, održavaju analfabetske kurseve. U oblasti koja im je prepuštena, a koja se proteže preko cele zapadne i srednje Bosne, oni sada imaju svoju upravu preko narodnooslobodilačkih odbora. To su civilni odbori u selu i gradu, koji su preuzeli poslove opštinskih i sreskih uprava (i vojnu privredu). Pored njih postoje i komunističke vojne vlasti u pozadini, koje se sastoje od komandi oblasti, za jedan ili više hrvatskih okruga, i komandi mesta, za veća mesta i važne čvorove. Ti organi vode policijske i privredne poslove i vrše kontrolu u pozadini, kao i regrutovanje za bande. Danas praktično postoji na velikim područjima, kako u selima, tako i u gradovima, sovjetska država."

Nemci su se uzaludno obraćali Hrvatima kao sila koja im vraća more i obalu koju su im Italijani oduzeli u prvoj godini „državne samostalnosti". Nemačka vojska ih je pozivala — kao što se vidi iz jedne radio-proklamacije generala Glezea fon

Horstenaua — koju navodi Vasa Kazimirović — da „odazivajući se glasu domovine, zajedno s njom nastupite (s nemačkom vojskom) i vaše zastave, zastavu Hrvatske, istaknete ne samo u Senju i Dubrovniku, već i u Zadru, Šibeniku i Splitu, i tako oslobodite svoju braću od teško snošenog ropstva”.

Bez rezultata su ostali i pregovori Lorkovića i Mandića sa Hrvatskom seljačkom strankom, koja nije pokazala spremnost da da legitimaciju ustaškoj vlasti u datoj situaciji. Donekle se pristajalo samo na neku „činovničku” ili „neutralnu vladu”. Očigledno da je bilo neisplativo kompromitovati se sa ustašama kada je svima bilo jasno da njihovi gospodari nemaju izgleda da dobiju rat, posebno posle ispadanja Italije iz rata. Za reforme NDH bili su raspoloženi deo domaćih ustaša i pristalice ranije Stranke prava, koji se nisu ustručavali prebacivanja na drugu stranu pošto bi prethodno Paveliću obezbedili neku reprezentativnu ulogu. Tendencije alibizma su sa neuspesima počele sve jače izbijati. Izveštaji Abvera su među pristalicama ove ustašk struje navodili ministra spoljnih poslova Stijepa Perića, ministra unutrašnjih poslova Mladena Lorkovića, državnog sekretara Bulica i druge. Pavelić je, međutim, imao doslednu podršku” sive eminencije NDH Kašea. Pritajenu opoziciju njegovoj vlasti poglavnik je nazivao masonskom, anglofilskom i neprijateljom Nemačke. Oslanjajući se bez ostatka na Nemce, Pavelić je i sad — kao 1942. kada se oslobodio svojih rivala, „dinastije Kvaternik” — izmanevrisao svoje protivnike. Pokazalo se još jedno da Nemci nisu imali bližeg i pouzdanijeg saveznika od Pavelić u tom kraju Balkana.

Novo razočarenje nastalo je posle stvaranja nove administrativne jedinice u kojoj su se našli Trst i Rijeka za koje je Hitler predviđao da postanu velika luka Trećeg rajha na Jadranu, a Boka Kotorska najveća nemačka ratna luka na Sredozemlju. Na čelo nove pokrajine došao je gaulajter Koruške Fridrih Rajner („Rajnerovo kraljevstvo”). Zalaganje Kašea da Rijeka pripadne NDH dovelo je do toga da ga Ribentrop ukori rečima da je njegova uloga da u Zagrebu zastupa interese Rajha a ne NDH. U novu jedinicu ušao je deo Slovenije koji nije pripadao austrijskim pokrajinama Koruškoj i Štajerskoj, Gorica i cela Istra.

Posle italijanske kapitulacije Nemci su „težište bandi” videli u rejonu oko Splita — gde se, po njihovoj proceni, nalazio Tito — u Sandžaku, na Kosovu i Crnoj Gori. Angažujući se

najpre da posednu najvažnije strateške tačke, a kasnije da u istočnoj Bosni razbiju koncentraciju NOVJ prema Srbiji (operacija „Kugel-blic“), oni nisu zanemarivali politička sredstva i kombinacije u borbi za odbranu Balkana i otklanjanje „boljševičke opasnosti“, od koje ih je hvatala panika. Treći rajh je posle pada Italije obećavao autonomiju stanovništvu NDH, Crne Gore i Albanije, avgusta 1943. o Crnoj Gori i području Ljubljane još se nisu davale definitivne izjave, dok je ustaškoj vladi bilo stavljeno do znanja da istakne neograničeno pravo na Dalmaciju, objavljujući oslobođenje obalnog područja. Muslimanima u Sandžaku garantovan je „nacionalni i kulturni razvitak“. Ova obećanja imala su malu vrednost, jer je Dalmacija, kao i Istra, bila zahvaćena opštenarodnim ustankom, a NDH rasulom. Na tlu Sandžaka operisale su sandžačke jedinice i 2. korpus NOVJ. Nemci su bili svesni da u Crnoj Gori vladaju „komunisti“, a da se lek za NDH može naći samo u stvaranju nove „državne strukture“. Po njihovim izveštajima, raspadanje domobrana u NDH nije se moglo više zadržati ni organizacionim merama ni obećanjima. Ukazivano je, međutim, da se poboljšanje situacije može „očekivati tek onda kada se uspostavi nov hrvatski državni autoritet, tj. kada se slomi Titova vladavina i stvori novi poredak pod nemačkom zaštitom“.

Prema Vasi Kazimiroviću, Kašea su plenili planovi o mogućnosti izdvajanja hrvatskih partizana od NOVJ, iako je Hitler zauzeo stanovište marta 1943. da se sa buntovnicima ne pregovara već da se oni streljaju. Novembra 1943, pre drugog zasedanja AVNOJ-a, Marijan Stilinović je u Zagrebu razgovarao sa Kašedom, kojega nije napuštala ideja da partizanske snage razdvoji na dva nacionalna „tabora“. Ustaše su širile vesti da je već uspostavljena veza sa partizanskim vodstvom u cilju sklapanja sporazuma za slučaj da se Nemci povuku sa Balkana i iz Hrvatske. Razgovore sa Stilinovićem (pod pseudonimom Srećko Šunjarević) nastavljao je preko Hansa Ota, agenta Abvera, o razmeni zarobljenika, otkupu konja za potrebe nemačke armije na teritoriji koju su ugrožavale snage NOVJ, izvozu već posečenog drveta, otpremi hlora iz „Elektro-Bosne“ za nemačku farmaceutsku industriju. Kaše je istovremeno radio na operaciji zarobljavanja Tita. Nezavisno od Kašea, pregovore sa predstavnicima Vrhovnog štaba vodio je novembra i decembra 1943. i Gleze fon Horstenau oko stalne razmene zarobljenika, i pitanja statusa zarobljenika. Od početka 1944. razmena

zarobljenika je prešla u nadležnost Glavnog štaba Hrvatske. Razmena je vršena u odnosu 1:1. Prema nekim izvorima, ukupno je razmenjeno otprilike 2000 ljudi. Razmena je faktički obavljena do kraja rata, ali nije došlo do pismenog sporazuma, jer bi Vermaht onda morao da prizna NOVJ za zaraćenu stranu.

Nemci su Crnu Goru nazivali „komunističkom“ već posle italijanske kapitulacije. Polovinom decembra njihovi izvori su napominjali da nemačka vlast zahvata 5 do 15 srezova, i to jedan u priobalnom pojasu i 4 u unutrašnjosti, s gradovima Cetinjem, Podgoricom, Danilovgradom, i Nikšićem bez okoline. Koliko su četnici bili moralno pokolebani pokazivalo je Nojbaherovo mišljenje da se oni mogu upotrebljavati tek uz uključivanje nemačkih lovačkih grupa kao „skeleta“ njihovih formacija. Po njemu bi proglašenje mobilizacije oduzelo NOVJ bazu za regrutovanje. U skladu sa svojom politikom, Nojbaher se zalagao za ujedinjavanje obeju nacionalističkih grupa u Crnoj Gori: „pansrpskih elemenata“, odnosno „bjelaša“, i separatista, „zelenaša“, a na bazi federacije Crne Gore sa Srbijom. Kao treće sredstvo predlagano je davanje većih ovlašćenja „Upravnom odboru“ („Narodnoj upravi“) u borbi protiv sadašnje „stvarne i ideološke nadmoćnosti boljševizma“. Otkako je general-major Vilhelm Kajper, feldkomandant za Crnu Goru i Kotor (Boku), ustanovio ovo kvislinško telo, u duhu Nojbahevih ideja o integraciji antikomunističkih snaga, ono se, dokraja kompromitovano svojim sastavom i ulogom, nije vidnije ni osećalo. Kajper je zahtevao da „vlada“ sve svoje mere potčini vojnim interesima. Pod vidom odbrane „nacionalne časti“ on je upućivao kolaboracioniste u bit uloge „Upravnog odbora“: odbranu Crne Gore u nemačkom interesu.

Uz pomoć ustaša, Sekula Drljević je započeo rad na obnovi crnogorske državnosti, što je trebalo da posluži kao protivteža planu Hermana Nojbahera o federaciji Srbije i Crne Gore.

Druga prizrenska liga, stvorena oktobra 1943, izrazila je pretenziju da Kosovo i Metohiju, s drugim „etničkim“ šiptarskim krajevima, priključi „Velikoj Albaniji“, pod nemačkim protektoratom.

Albanija i Kosovo bili su predmet razmatranja kontrarevolucionarnih snaga u frontu koalicije ujedinjenih naroda i onih Osovine u toku celog rata. Grčka izbeglička vlada je pretendovala na severni Epir, Korču i Argirokastro, smatrajući te oblasti grčkim po etničkom osnovu i istorijskom pravu. Jugoslovenska

izbeglička vlada je smatrala juna 1943. da se granice između Jugoslavije i Albanije imaju obnoviti bez izmena, dakle uspostaviti kao pre rata. *Predstavnici Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Kairu* vodili su krajem jula 1943. razgovore sa grčkim vojno-političkim predstavnicima o sudbini Albanije. Grci su nastojali da ubede Britance da Albaniju treba podeliti između Jugoslavije i Grčke, jer su Albanci nesposobni za obnovu *samostalne države*.

Prema grčkim analizama, ako se Albanija podeli Jugoslavija bi dobila milion Albanaca umesto pola miliona koje već ima, koji bi bili manje opasni nego milion van granica i u „neprijateljskoj državi“. Grčki predstavnici su uveravali Britance da ako albanska obala bude u rukama Balkanske unije (formacije pod britanskim uticajem) — sigurnost Balkana bi bila mnogo *veća nego* ukoliko bi ostala u rukama slabe Albanije, koja je ne bi mogla braniti, čak i kada bi htela. Avgusta 1943. došlo je do razgovora između predstavnika grčke vlade o teritorijalnim revandikacijama ovih zemalja prema Bugarskoj i Albaniji na budućoj Konferenciji mira. Grci su požurivali da se ovo pitanje blagovremeno postavi pred saveznike, pošto se prethodno postigne saglasnost, ali su predstavnici jugoslovenske emigracije još 1942. smatrali da raspravu o tome treba odložiti.

Iz ovih, istina, oskudnih izvora kojima za sada raspolažemo, proizilazi da jugoslovenska vlada u izbeglištvu nije imala pretenzija da ističe teritorijalne zahteve prema Albaniji, uopšte da dovodi u pitanje integritet susedne države. Štaviše, iz Krekove izjave vidi se da prema Rumuniji, Bugarskoj i Albaniji Kraljevina Jugoslavija ništa ne traži sem da se Jugoslavija obnovi u okviru starih granica. Razumljivo da slovenačka emigracija nije postavljala pitanja revizije granica sa ovim zemljama, zainteresovana pre svega za izmenu granica prema Italiji i Austriji.

Dodiri sa grčkim predstavnicima pokazuju da su naši južni susedi bili nosioci ideje o podeli Albanije, ideje koju Jugoslovenska izbeglička vlada nije prihvatila. Tim povodom mora se istaći da su Grci ovo pitanje pokrenuli u vreme kapitulacije Italije, kada je, zbog unutrašnjih događaja u Jugoslaviji, koji se mogu označiti kao „plima narodnooslobodilačkog pokreta“, došlo do smene vlade Miloša Trifunovića i imenovanja „činovničke“ vlade Božidara Purica, preko koje je britanska vlada želela da spro-

vede politiku kompromisa u Jugoslaviji i odstrani iz vlade Dražu Mihailovića.

Grčka je bila u ratu s Albanijom, čija je kvislinška vlada objavila rat na strani fašističkog agresora 1940—1941. godine. Prilikom formiranja Balkanske unije između Jugoslavije i Grčke proglašeno je da je ova nova formacija otvorena i za druge zemlje uključujući i Albaniju. Iz toga bi se mogao izvoditi zaključak da njen subjektivitet nije bio dovoden u pitanje od strane Velike Britanije, iako britanska vlada nije saradivala sa izbeglim kraljem Ahmetom Zoguom, smatrajući ga nesigurnim i prevrtljivim saveznikom.

Predstavnici grčke i jugoslovenske emigracije potpuno su previdali aktivnost i program narodnooslobodilačkih pokreta Jugoslavije i Albanije, posmatrali razvoj u sklopu tuđih međunarodnih kombinacija (Balkanska unija, itd.) i pasivno prihvatili da međunarodne odnose i unutrašnji razvoj gledaju kroz prizmu odnosa velikih sila i njihovih protivurečnih interesa.

Moljevićev projekat iz 1941. je predviđao da severna Albanija uđe u sastav „Velike Srbije“ (obnovljene Jugoslavije), ukoliko ne bi dobila autonomiju.

Ultranacionalist, „morački frankovački barjaktar“ još pre rata, a u ratu Pavelićev pouzdanik Sekula Drljević, zalagao se da Nemci podrže balkansku konfederaciju Albanije, Grčke i Bugarske u kojoj bi mogla da se nađe i „samostalna“ Crna Gora. Iznošena je i ideja Jadranske federacije između NDH, kvislinške Crne Gore i Velike Albanije. Sve njegove kombinacije bile su usmerene protiv Srbije u kojoj je ovaj patološki separatist i fašist gledao najvećeg neprijatelja.

Nezavisno od nacionalnih protivurečnosti za sve kolaboracioniste je bilo bitno internacionalno jedinstvo antikomunističke borbe. O tome svedoče veze koje je Mihailović uspostavljao sa kontrarevolucionarnim snagama pukovnika Muharema Barjaktarija u Albaniji. Navodno je trebalo uspostaviti veze i saradnju između Srba i „Arnauta“ kako bi se pomagali u ime ostvarenja devize „Balkan balkanskim narodima“. Kraljevski poslanik Jovan Đonović je uveravao albanskog kvislinga, pukovnika Muharema Barjaktarija, da je budućnost Albanaca u njihovim rukama i da će oni, ako se budu borili protiv Osovine i saradivali sa Mihailovićem (koji se sam nije borio protiv okupatora), osigurati svoje mesto prilikom zaključenja mira. S jedinicama pukovnika Barjaktarija održavali su veze britanski

oficiri. Njegove jedinice s jasnom antikomunističkom orijentacijom, operisale su u severnoj i srednjoj Albaniji.

Barjaktari je napadao albanske komuniste kao predstavnike „panslavističke volje“ Beograda. Ostvarenje saveza između nacionalističkih i kontrarevolucionarnih pokreta Jugoslavije i Albanije imalo je glavni cilj u zajedničkom suprotstavljanju NOVJ Jugoslavije i NOV Albanije, iako ih je delila provalija suprotnih nacionalno-teritorijalnih pretenzija. Tako su albanski kvislinzi računali na uključivanje Kosova i Metohije, dela Crne Gore, zapadne Makedonije i severnog Epira u „Veliku Albaniju“ i stvaranje etnički čiste, proširene države na Balkanu koja bi izmenila konstelaciju odnosa među balkanskim državama uspostavljenu posle 1913. i 1918. godine.

Ideju „Velike Albanije“ je zastupala i razvijala kvislinška vlada Mustafe Kruje u Tirani, i njegovih naslednika, prvo pod italijanskim a kasnije (u novom sastavu) nemačkim patronatom. Nemačka je nastavila politiku Italije u Albaniji i na Kosovu. Kvislinzi se okreću Nemačkoj koja nastoji da osigura jadransku obalu od invazije posle ispadanja Italije iz rata, parališe dejstvo narodnooslobodilačkih snaga, produbi neprijateljstvo između Albanaca i Grka, obezbedi južni bok Trećeg rajha i povlačenje nemačke vojske s Balkana na kraju rata. Kvislinšku politiku nosila je grupa sa Ibrahim-begom Bičakijem, koga je novembra 1943. na čelu vlade zamenio Redžep Mitrovica, poreklom iz Kosovske Mitrovice.

Organizacija Bali kombtar, sa Mehdiem Frašerijem na čelu, javila se u početku kao antiitalijanska snaga, ali je posle razvrgavanja sporazuma u Muki sa narodnooslobodilačkim pokretom Albanije postala kolaboracionistička snaga, s jakim idejno-političkim uticajem u Albaniji, na Kosovu i Metohiji, u Makedoniji i Crnoj Gori, zagovarajući „etničke granice“ i „Veliku Albaniju“.

Velikoalbansku koncepciju izražavala je i Druga prizrenska liga, formirana pod pokroviteljstvom Nemaca septembra 1943. godine. Osnivačka skupština ove kontrarevolucionarne organizacije održana je u Prizrenu, 16—19. septembra 1943. godine. Za predsednika Centralnog komiteta Druge prizrenske lige izabran je Redžep Mitrovica (kasnije ga je smenio Bedri Pejani a ovoga Džafer Deva). Liga se zalagala za etnički čisto Kosovo, očuvanje albanske nadmoći nad slovenskim življem, suprotstavljanje snagama NOVJ, onemogućavanje obnove Jugoslavije.

Ova kvislinška tvorevina se uključivala u planove Hermana Nojbahera, opunomoćenika Trećeg rajha za Jugoistok, koji je sistemom vazalnih režima i državnica na Balkanu nastojao da obezbedi politički uticaj na Balkanu. Nemcima je bilo stalo da se pojačaju pomoćne kvislinške snage Vermahta u otporu NOVJ.

Na ovom okupu kolaboracionista prisustvovali su delegati iz Kosovske Mitrovice, Prištine, Prizrena, Peći, Debra i Sjenice. Prema usvojenoj proklamaciji proglašeno je ujedinjenje Kosova, Debra, Struge, Ulcinja i Tuzi s Albanijom. U Kosovskoj Mitrovici je obrazovan Okružni komitet Lige, čiji je predsednik bio Ibrahim Ljutvi.

Herman Nojbaher je uspešno primenjivao svoju politiku na Kosovu i Albaniji, isto tako kao što je na drugoj strani sprovodio planove sa srpsko-crnogorskim kvislinzima u vidu politike srpsko-crnogorske federacije preko Sandžaka. Time je istovremeno zabijen klin između srpsko-crnogorskih i albanskih kvislinga, koje je ujedinjavala borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta, ali su ih razdvajali nepomirljivi nacionalizmi. Iz programskih opredeljenja Druge prizrenske lige vide se njeni megalomanski i porobljivački planovi prema Crnoj Gori, Srbiji, Sandžaku i Makedoniji. O značaju ove lige u sklopu nemačkih planova najbolje govori činjenica da je njen predsednik Redžep Mitrovica novembra 1943. došao na čelo albanske kvislinške vlade.

Kvislinški organi i organizacije (vojne i političke) rapidno su gubili uticaj i u Srbiji, iako su Nemci i dalje stajali na stanovištu da treba podržavati „autoritet“ Milana Nedića kao značajnog faktora za okupacionu silu. Hitlerovo nepoverenje sprečavalo je Nojbahera u njegovim širim planovima i kombinacijama s Nedićem; ono nije nestalo ni pošto je ovaj posetio Firera 18. septembra 1943, uprkos tome što je verno služio Nemcima.

Nemci su malo šta očekivali od smene izvršene u NDH dovođenjem dr Nikole Mandića na čelo vlade, starijeg čoveka i političara bez ugleda. U širokim krugovima verovalo se da bi Maček mogao da smeni poglavnika. Nemačke analize su podvlačile i „večiti san“ Muslimana za autonomijom; oni su, inače, već duže vreme ispoljavali nezadovoljstvo što služe kao „gromobran“ u sukobima Srba i Hrvata. Stoga su i musliman-

gki kolaboracionisti želeli ili nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu, ili nemački protektorat.

Smenjivanje vojnih mera s političkim, surovih postupaka i nemilosrdnih represalija s elastičnim kombinacijama, radi održavanja nemačkog fronta na Balkanu, posebno u Jugoslaviji, govorilo je samo za sebe u kojem se stepenu krize i raspadanja nalaze nemačka okupaciona uprava i kvislinški režim u leto i jesen 1943. Najkoncizniji izraz te situacije sadržan je u nemačkoj oceni da je odbrana okupatorskog sistema neostvarljiva.

Nemci više nisu bili u stanju da preduzimaju velike ofanzivne operacije, s ciljem da „totalno“ unište NOVJ, kakve su bile one na Neretvi i Sutjesci. Rat u Jugoslaviji je dobio opštenarodni karakter. NOV i POJ su odranije delovali kao jedna iskrcana saveznička armija, a Tito kao komandant prvog „drugog fronta“ u Evropi. Nemci su nastojali da zadrže glavne gradove, važne komunikacije i strateške punktove, naročito jadransku obalu i njeno neposredno zaleđe.

Na osnovu Hitlerovog naređenja od 29. oktobra 1943. nemačka Vrhovna komanda je u jesen i u zimu te i naredne godine planirala i izvela više operacija u Jugoslaviji, s ciljem da osigura najvažnije komunikacije, posebno jadransku obalu, i spreči prodor NOV i POJ u Srbiji. Nemačke zimske operacije predstavljale su nastavak jesenjih akcija protiv NOV i POJ, a bile su naročito usmerene na razbijanje njenih koncentracija na Drini i Limu i kontrolisanje saobraćajnih veza između doline Save i Jadrana. Prema zamisli Štaba 2. oklopne armije, započete operacije trebalo je kasnije proširiti na srednju i zapadnu Bosnu, severnu Dalmaciju, Liku, Gorski kotar i Hrvatsko primorje. Nemačkim snagama nije uspelo da u limsko-drinskoj operaciji razbiju efektivne 2. i 3. korpusa na tlu istočne Bosne, Sandžaka i Crne Gore, kao što im ni docnije, u krivajskoj operaciji, nije pošlo za rukom da unište jedinice 3. korpusa sabijanjem njegovih jedinica u dolini Bosne. U borba-
ma s 8. korpusom u srednjoj Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni Nemci su uspeli da obezbede odbranu jadranske obale i prošire svoje zaleđe. Krajem decembra 1943. zauzeli su Korčulu i Mljet,
^a januara naredne godine Brač, Hvar i Šoltu, koje su branile jedinice 26. divizije i Mornarice NOVJ. Težište borbe sve više se prenosilo u srednju i zapadnu Bosnu, severnu Dalmaciju, Liku i Gorski kotar, Hrvatsko primorje, na Kordun, u Baniju, Cazin-

sku krajinu. Nemačkim ofanzivnim akcijama bila je zahvaćen i oblast između Kupe i Save, Pokuplja i Turopolja.

U ovim zimskim operacijama Nemci su se rukovodili timi da posednu jadransku obalu i otežaju ofanzivna dejstva jedinica NOV i POJ. Za te nemačke ofanzive karakteristično je da su bile sinhronizovane i brze. Prema instrukcijama Vrhovno štaba, jedinice NOV i POJ su u jesen i zimu 1943—1944 izbegavale okruženja i razvlačile snagu neprijatelja, napadali njegove bokove, komunikacije i pozadinu, s namerom da manesu što veće gubitke u ljudstvu i materijalu.

Po završetku operacija „Volkenbruch“ jedinice NOV i POJ Sloveniji, organizovane u 7. i 9. korpus, nastavile su da napadaju utvrđena neprijateljska uporišta, prenoseći borbu štajersku i austrijski deo Koruške.

Kao neprekidno žarište ustanka, Srem je bio meta nemačkih i ustaških napada i bezuspešnih pokušaja da se narodnooslobodilački pokret razbije, a obrazovanje novih jedinica NOV i PO spreči. Marta 1944. prošla je kroz jugozapadni Srem 13. legionarska SS-divizija, pustošeći sela i nanoseći teške gubitke neboraćkom stanovništvu.

Novoobrazovana 1. šumadijska brigada je na putu iz Srbije u Bosnu, iskrvarila u borbi s Nemcima 4. decembra 1943. braneći, zajedno s 2. proleterskom brigadom, limski mostobran kod Prijepolja, na kome je palo oko 400 boraca.

Kapitulacija Italije takođe je uticala na oživljavanje otpora protiv Nemaca i albanskih kvislinga na Kosovu i Metohiji, ali je taj prostor još bio pod kontrolom velikoalbanske reakcije. Zalaganjem Nemaca, kvislinške vlade i Centralnog komiteta Druge prizrenske lige za stvaranje SS trupa u Velikoj Albaniji, na Kosovu je formirana SS divizija „Skenderbeg“, s nemačkim komandnim kadrom. Ona je obezbeđivala prostor Kosova, zapadne Makedonije i istočnog dela Crne Gore. Četničke snage u okviru 1. i 2. kosovskog četničkog korpusa delovale su van Kosova, u predelu Gornje Jablanice i na Kopaoniku, revanširajući se albanskoj narodnosti za teror albanskih kvislinga nad srpskim i crnogorskim življem, i na taj način obelodanjujući svoje viđenje nacionalnih odnosa u budućnosti.

Glavni štab Makedonije je težio da prenošenjem borbi u centralni i istočni deo zemlje proširi ustanak, mobilise nove borce, uspostavi saradnju s partizanima u južnoj Srbiji i na Kosovu. Plan za februarski pohod makedonskih jedinica donet

je u drugoj polovini januara 1944. na planini Kožuf. Makedonsko-kosovska brigada je olakšavala napredovanje grupe bataljona i Glavnog štaba s krajnjeg juga kroz istočnu Makedoniju u pravcu Kumanova i Vranja. Ovaj borbeni pohod izveden je pod teškim vremenskim uslovima. Za 23 dana preden je put od Kožufa do Kozjaka, dug oko 400 km, koji je vodio kroz neprohodne planine prekrivene snegom: Belasicu, Plačkovicu i Osogovo. Februara 1944. formirana je 3. makedonska udarna brigada. Jedinice NOV i POJ su proširile ustaničko područje, rasplamsale borbu i pojačale borbeni sastav, ali su ih u proleće 1944. snage 5. bugarske armije odbacile od glavnih saobraćajnica prema Grčkoj i Bugarskoj.

Uviđajući značaj Visa, najisturenije ostrvske tačke prema Italiji, Nemci su marta i aprila 1944. planirali desant na ovo ostrvo, ali su, svesni svoje vazdušne i pomorske slabosti, od njega odustali. Preuzimajući inicijativu, Vrhovni štab NOV i POJ je desantnim operacijama na Mljet i Korčulu, aprila, i Šoltu, maja meseca, sasvim onemogućio nemačke planove za napad na Vis. U napadima na ostrva i povlačenju posle izvedenih zadataka u proleće te godine, odlučujuću ulogu imali su pripadnici Mornarice NOVJ, koja je sve više sadejstvovala s kopnenim snagama i otežavala pomorski saobraćaj neprijatelja.